

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

İRAN VE TURAN TARİHİ

Araştırmaları Dergisi

Cilt: 5 – Sayı: 9- Aralık/2022

Uluslararası hakemli bir dergidir. Aralık ve Haziran sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Derginin elektronik versiyonuna dergipark.gov.tr/irtad adresinden erişilebilir.

**THE JOURNAL OF IRAN AND TURAN
HISTORICAL RESEARCH**

Vol: 5 - No: 9 - December 2022

Is a peer-reviewed bi-annual international academic journal, published as December and June issues.
The electronic version of the journal can be read at dergipark.gov.tr/irtad.

Sahibi ve Sorumlusu / Owner

CİHAN ORUÇ

Editör/ Editor

CİHAN ORUÇ - EMRE KESER

HAMİ DEMİR - KAAK AKAR

ALPEREN KÖSE - ODİL ZARİPOV

Redaktör

ALPEREN KÖSE

E-ISSN 2667-4971

Her hakkı mahfuzdur. Ancak Kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir. Yazıların içeriğinden Yazarlar sorumludur.

**DERGİNİN TARANDIĐI
İNDEKSLER
THE JOURNAL IS INDEXED IN**

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Altay Tayfun Özcan

Dumlupınar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Osmangazi Özgüdenli

Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü

Doç. Dr. M. Bilal Çelik

Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Ömer Subaşı,

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Serkan Acar

Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Gülay Karadağ Çınar

Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Bayram Arif Köse

Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Mehmet Dağlar

Iğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Şenay Yanar

Gümüşhane Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

Dr. Tuba Tombuloğlu

AB ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı

Dr. Hasan Asadi

Mohaghegh Erdebili Üniversitesi Tarih Bölümü

DANIŐMA KURULU

Prof. Dr. Ahmet TaŐaĐıl

Yeditepe Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Tufan Gündüz

Milli Savunma Üniversitesi Kara Harp Okulu

Prof. Dr. Mehmet AlparĐu

Emekli Öğretim Üyesi

Prof. Dr. Resul Caferiyan

Tahran Üniversitesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Ali İpek

İğdır Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Prof. Dr. Nuri Yavuz

Artvin Çoruh Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Doç. Dr. Yahya Başkan

İnönü Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Hasan Hüseyin GüneŐ

Bartın Üniversitesi

Dr. Abbas Ahmedvend

BeheŐti Üniversitesi İslam Tarihi Bölümü

Dr. Muhammed Kazım Rahmeti

İran İslam Ansiklopedisi Kurumu AraŐtırmacı

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

Dr. Öğrt. Üyesi Selim Serkan Ükten

Aksaray üniversitesi Fen-Edebiyat Fakóltesi Tarih bölümü

SAYI HAKEMLERİ

Doç. Dr. Murat Özkan

Ordu Üniversitesi-Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Ali Ahmetbeyoğlu

İstanbul Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Cihan Oruç

Artvin Çoruh Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Mehmed Gökhan Polatoğlu

Erzurum Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Umut Üren

Kırklareli Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi-Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Zafer Sever

Erzurum Teknik Üniversitesi- Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

Dr. Öğr. Üyesi Zebiniso Kamalova

İstanbul Ticaret Üniversitesi- İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Eğitim Bilimleri
Bölümü

Arş. Gör. Harun Arslantürk

Ardahan Üniversitesi- İnsani Bilimler ve Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Abduvali Abdumatalibovich Yo'ldashev	Osmanlı Eğitim Kurumlarında Öğrenim Gören Türkistanlı Öğrencilerin Mektuplarında Türkistan'ın Durumu ve Çözüm Önerileri The Situation of Turkistan and Solution Suggestions in the Letters of Turkistan Students Studying in Ottoman Educational Institutions	s.1-11
Sümeyra Ünal	Rusya İmparatorluğun'da İnorodets Kavramı ve "1822 Yılı Gayrirusların Yönetimi Nizamnamesi"ne Göre Sibirya Tatarlarına Kısa Bir Bakış The Concept of Inorodets in the Russia Empire and a Brief Overview of the Siberian Tatars According to "The Charter on Government of Non-Russians of 1822"	s.12-32
Meryem Özer	Hintli Kâşif/Casus Ahmet Şah Nakşibendi'nin Türkistan'a Yaptığı Seyahat ve Gözlemleri Indian Explorer and Spy Ahmed Shah Naqshbandi's Travel to Turkestan and His Observations	s.33-47
Nesrin Yılmaz	Gulâm Sistemi İçerisinde Kırklar ve İhtiyâreddîn Yüzbeg Tuğrul Hân The Forty and Ikhtiyaruddin Yûzbak Tughril Khan in the Ghulam System	s.48-74

OSMANLI EĞİTİM KURUMLARINDA ÖĞRENİM GÖREN TÜRKİSTANLI ÖĞRENCİLERİN MEKTUPLARINDA TÜRKİSTAN'IN DURUMU VE ÇÖZÜM ÖNERİLERİ

Abduvali Abdumatalibovich Yo'ldashev*

Öz: Makale, Cedid aydınları ve ilim sevenlerin inisiyatifiyle 20. yüzyılın başlarında Türkistan gençliğinin Türkistan eğitim tarihini ele almaktadır. Bu dönemde aydınlar, Osmanlı Devleti'nin bazı şehirlerindeki çeşitli eğitim kurumlarında yüksek ve orta dereceli okullarda özel eğitim almaları için birçok Türkistanlı genci bu ülkeye gönderdi. Bazı gençler kendi başlarına okumaya gittiler. İstanbul'da okurken kendi toplumlarını kurdular. Türkistan'da eğitim sisteminin gelişmesinde, yurtdışındaki gençlerin yaşamının örgütlenmesinde toplum önemli vazifeler üstlendi. Bazı gençler eğitim sürecinde bu ülkede eserlerini oluşturmuş ve bu eserler Türkistan'ın her yerine yayılmıştır. Makale ayrıca, İstanbul'dan kaleme alınan iki mektubu, zamanları için gerekli görülen okul ve basın konusuna özel bir vurgu yaparak incelemektedir.

Anahtar kelimeler: Ceditçilik, Yabancı, Eğitim, Basın, ilkokul, Mektup, İstanbul, Sadoi Türkiston.

THE SITUATION OF TURKISTAN AND SOLUTION SUGGESTIONS IN THE LETTERS OF TURKISTAN STUDENTS STUDYING IN OTTOMAN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract: It deals with the history of Turkestan education of the youth of Turkestan in the early 20th century with the initiative of Cedid intellectuals and science lovers. In this period, the intellectuals sent many young people from Turkistan to this country to receive special education in high and secondary schools in various educational institutions in some cities of the Ottoman Empire. Some young people went to study on their own. While studying in Istanbul, they established their own society. The society has undertaken important duties in the development of the education system in Turkestan and in the organization of the life of young people abroad. Some young people created their works in this country during the education process and these works spread all over Turkestan. The article also analyzes two letters written from

---

* Tarih Bilimlerinde Felsefe Doktoru (PhD) Özbekistan Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü araştırma görevlisi (Taşkent, Özbekistan), dengiz-85@mail.ru

Istanbul, with special emphasis on school and the press, which were deemed necessary for their time.

Keywords: Jadidism, Foreign, Education, Press, Primary School, Letter, Istanbul, Sadoi Turkestan.

Giriş

19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Türkistan'da Ceditçilik hareketi ortaya çıktı. Bu hareketin tarihi koşullardan dolayı ortaya çıktığını söylemek doğru olur. Çünkü Türkistan bölgesindeki siyasi, ekonomik ve kültürel hayat kendine has özelliklere sahip olsa da, ekonomik ve sanayi gelişmeler bakımından geride kalıp Rusya İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altındaydı. İmparatorluk hükümeti de ülkede kendi çıkarlarını gözeterek siyaset yürütüyordu. Aynı zamanda ileri görüşlü yatırımcılar ve aydınlar ülkenin kalkınması için çalışmaya başladılar. Daha önce Türkistan'ın birçok yerinde ülkenin kurtuluşuna karşı protesto gösterileri yapıldı. Bunun örnekleri, 1892'de Taşkent'teki "Veba" ayaklanması ve 1898'de Andican'daki "Dükçü İşân" ayaklanmasıdır. İmparatorluk hükümeti bu ayaklanmaları zorla bastırarak şiddetini gösterdi. Ama halkın ilerici kesimi ülkeyi bu halde terk etmeyi uygun görmedi. Türkistan'ı özgürlüğe kavuşturmanın başka yollarını aradı. Başlangıçta kültürel yaşamı canlandırmaya başladılar, her şeyden önce okulları reforme etmeye, gençleri kendilerine çekmeye başladılar. Halkın manevi ve siyasi bilincini yükseltmek için ulusal bir basın kurdular. Bu reformlar meyvelerini vermeye başladı. Buna karşılık, imparatorluğun zulmüne ve baskısına rağmen, reformların tesiri arttı. İlkokulların bir sonraki aşaması, ders kitaplarının oluşturulduğu okulların geliştirilmesiydi. Gazete gibi yayınlarının sayısı arttı. Ulusal Tiyatro gelişmeye başladı. Ceditçilik hareketinin temsilcilerinin reform çalışmalarında yerel uzmanların yetiştirilmesi konusu da ön plandaydı. Ceditçilerin safları, okullarında yetişen gençlerin lehine genişledi. Birçok genç, devlet kurumlarının ve halkın çıkarlarına hizmet eden deneyimli, modern kadrolar yetiştirmek için çeşitli şekillerde yurtdışında eğitilmiştir.

Türkistan gençlerinin yurtdışındaki eğitimi 20. yüzyılın başların literatür incelendiğinde, bu konunun ayrı bir şekilde değerlendirildiği görülmektedir. Bu konuda Ş. Turdiev, Z. Abdurashidov, N. Gafarov, E. Ollworth, Adib

Khalid, I. Baldauf, Temur Koçaog'lu Ahat Andican'ın eserlerinde bahsedilir¹. Bu çalışmaların çoğu Taşkent merkezli Jamiyati Imdodiya ve Buhara'daki Tarbiyai Atfol gizli cemiyetine odaklanmakta ve bu dönemde eğitim gören bazı kişiler hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca dikkate aldığımız iki makalenin bu yayınlarda yer almadığını da belirtmek gerekir. Makalenin yazım sürecinde çok çeşitli arşiv belgeleri ve basın materyalleri karşılaştırılmıştır.

Türkistan'da yüzyıllardan beri geleneksel eğitim sisteminin alt ve üst kademelerinden oluşan okul ve medreselerin olduğu bilinmektedir. 19. yüzyıldan itibaren medreselerde ağırlıklı olarak teoloji ve fıkıh öğretilmiş, tasavvuf ve tabiat ilimleri ihmal edilmiştir. Elbette bu durum toplumun genel gelişme hızının yavaşlamasına ve diğer ülkelerin gerisinde kalmasına neden olmuştur. Sonuç olarak Ceditçilik aydınlarının ve sponsorların hareketi ile gençler yurtdışında eğitim görme imkânına kavuşmuştur.

20. yüzyılın başlarında Türkistan gençleri, Mısır ve Arabistan'da devlet işleri, tıp ve din bilimleri okumak için St. Petersburg'a ve diğer Rus şehirlerine gönderildi. Ayrıca 20. yüzyılın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda birçok genç eğitim kurumlarına gönderildi².

Bu gençler, İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer şehirlerindeki yüksek ve orta öğretim kurumlarında okudular. Bu ülkede gençlerin eğitimi, Türkistan Ceditleri ve âlimleri tarafından düzenlenen çeşitli açık ve gizli hayır faaliyetleri ile maddi ve manevi olarak desteklenmiştir. Özellikle 1909'da Taşkent'te kurulan "Imdodiya" Cemiyeti, hedeflerinin gerçekleştirilmesiyle birlikte, çok sayıda gencin eğitim görmeleri için yurt dışına gönderilmesinde

---

¹ Turdiev Ş. Ular Germaniyada o'qigan edilar. - Toshkent: Fan, 1991; Abdurashidov Z. "Fitrat ijodi va faoliyatiga bir nazar: "Munozara" va Istanbuldagi Buxoro xayriya jamiyati" // O'zbekistonda xorijiy tillar. - 2020. -№2. - S. 283-291; Gafarov N. Istoriya kulturno-prosvetitskoy deyatelnosti djadidov v Buxarskom emirate. - Xujand, 2000; O'sha muallif: Djadidizm v Sredney Azii v kontse XIX - nachale XX vv. Avtoref. dok. ist. nauk. - Dushanbe. 2013; Allwort' E. Central Asia. A Centry of Russian rule. - Newyork-London: Columbia University Press, 1967; K'alid Adeeb. T'e Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidizm in Central Asia. - Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1998; Baldauf I. Jadidisam in Central Asia wit'in Reformism and Modernism in t'e Muslim World // Die Weit des Islams. 41, no. 1 Mar. 2001. - r. 72-88; T. Koçaog'lu. Turkistanda Yenilik hareketleri ve ihtilalalar. 1900-1924: Birinchi Baski: - Haarlen, 2001; Ahat Andican. Ceditizmoden Bağımsizliğa hariçte. Turkistan Mucadelesi. Birinci Baski. - Istanbul: Emre Yayinlari, 2003.

² Mahmud xo'ja ibn Behbud xo'ja hatib. "Tomin istiqbol", Shuhrat. 7 Şubat 1908.

yardım sağladı. Cemiyetin lideri Munavvarqori Abdurashidkhonov (1878-1931), İstanbul'da bir grup gence yönelik Ufa'dan bir öğretmenle gizlice özel bir ders düzenledi. Bu öğrenciler arasında Abdurahab Murodiy (1901-1937), Salimkhon Tillakhonov (1898-1931) ve Fayzi Yakub gibi isimler de vardı³.

Özbekistan Ulusal Arşivi'ndeki Türkistan Genel Valisi siyasi ajansının belgelerine göre, 1910'da Munavvarqori liderliğindeki aydınlar, Nurmuhammad Molla Mirkhudoyorov'un kardeşi Samiy qori Mirkhudoyorov da dahil olmak üzere yetenekli gençleri İstanbul'da eğitim almak üzere gönderdi. Shokirjon Rakhimi adlı çok fakir bir aile için hayır kurumlarından toplanan para⁴ Shokirjon Rahimi'ye bağışlandı. Munavvarqari'nin öğrencilerinden bir diğeri olan Fayzi Yaqub, 1914'ten 1920'ye kadar cemaatin yardımıyla İstanbul'da okudu⁵.

Rus İmparatorluğu'nun Buhara Emirliği'ndeki siyasi teşkilatının kontrolüne ve direnişine rağmen ve din adamları, Ceditçilerin hedeflerine ulaşmak için "Terbiyai atfol" adlı gizli bir topluluk kurdular. Bu gizli cemiyet 1909'da kurulmuş ve Termez, Karki, Yeni Buhara ve Gijduvan'da 28 şube-ye ulaşmıştı. Derneğin temel amacı İstanbul'a öğrenci göndermektir. Bu cemiyetin yardımıyla Buhara'dan 50'den fazla genç İstanbul'a okumaya gitti⁶.

Osmanlı İmparatorluğu'nda okuyan Türkistanlı gençlerin sayısı her geçen yıl artmıştır. Özellikle Rus İmparatorluğu'nun 29 Eylül 1910'da İstanbul'daki büyükelçisine göre: "Şu anda yarısı Buharalı, diğer yarısı Kaşgarlı olmak üzere yaklaşık 100 Türkistan öğrencisi var. Genel müfredatta bu öğrencilere fen bilgisi öğretiminin yanı sıra Pan-İslamizm ve Türkçülük fikirleri de verilmektedir."⁷ Arşiv belgelerine göre, Birinci Dünya Savaşı arifesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda sadece Buhara'dan 250'den fazla öğrenci çeşitli eğitim kurumlarında okuyordu⁸.

Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren "İttihad ve Terakki" teşkilatının Türkistan gençliği üzerinde büyük etkisi olmuştur. Bu

³ "Yas Türkistan"dan secilmis makaleler. - İstanbul: Türkistan Idil-Ural vakfi, 2006. - S. 56.

⁴ Özbekistan Ulusal Arşivi. Fon I-461, Liste 1, Koleksiyon 1280, Sayfa 25.

⁵ Yoqub. "İlk xojam", Yosh Turkiston. - 1934. -№50. - Sayfa. 13.

⁶ S. Ayniy. Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar. Moskva,1926. - Sayfa. 84.

⁷ Özbekistan Ulusal Arşivi. Fon I-461, Liste 1, Cilt 1260, Sayfa 18.

⁸ Özbekistan Ulusal Arşivi. Fon I-461, Liste 1, Cilt 2115, Sayfa 19.

teşkilat Osmanlı İmparatorluğu'de büyük bir etkiye sahipti ve Osmanlı Devletinin siyasi ve kültürel hayatını etkilemeyi başardı. “İttihad ve Terakki” Türkistan Cedidleri ile iyi ilişkilere sahipti ve Rus İmparatorluğu'nun sömürgeciliğinden kurtulmak için yapılan çalışmalara tüm yardım ve desteği sağlamıştır. Arşiv belgelerine göre 1910 yılında Tahir Abdülaziz oğlu, Şeyh Zavet Hasan, Muhammed Hüseyin Muhammed Eminov gibi İttihat ve Terakki mensupları Türkistan'ın çeşitli şehirlerine gönderildi⁹. Türkistan'da Cedid hareketinin temsilcileriyle birlikte çalıştılar ve sosyal, kültürel ve siyasi hareketlere katıldılar.

20. yüzyılın başlarında Türkistan'dan gönderilen gençler, Eylül 1909'da İstanbul'da “بخارا تعميم معارف جمعية خيرية” Buhara Eğitimin hayriye Cemiyeti adı verilen açık bir cemiyet kurdular. Bu cemiyet, Buhara ve Türkistan'dan İstanbul'a giden öğrencileri bir araya getirdi. Buharalı Muqmiddinbek, Sodiq Aşur oğlu, Gullaj Abdulaziz ve diğerleri cemiyetin oluşumunda etkindi. Cemiyet İstanbul'da resmen tanındı ve kendi tüzüğü ve eylem programı vardı¹⁰. Bildirgenin önsözünde "Cemaat 26 Eylül 1909'da İstanbul'da Buharalı Cedidler, örneğin Abdurauf Fitrat ve Usman Khoja tarafından kuruldu" deniliyor¹¹.

Türkistan'da pek çok genç İstanbul Dârü'l-Fünûn'unun çeşitli fakültelerinde eğitim görme imkanı buldu. O zamanlar bu darilfunu'nun Müslüman ülkelerde çok popülerdi ve sadece Türkistan'dan değil, Tatarlardan ve Kafkasyalılardan da birçok genç Müslüman'ın bu üniversitede okuduğu biliniyor¹². Bu üniversitede okuyan gençler sadece eğitim almamış, aynı zamanda dünya görüşlerini de şekillendirmişlerdir. Memleketlerine ilettikleri mektuplarında,

⁹ Özbekistan Ulusal Arşivi. Fon I-19, Liste 4, Cilt 115, Sayfa 5.

¹⁰ “Buxoro ta'mim maorif jamiyati” Tüzük farklı yıllarda kısaltmalarla Rusça, Fransızca ve İngilizce'ye çevrilmiştir. Şartın tam metni İngilizce'ye çevrilmiştir. Onun tıpkıbasımı 2001 yılında Timur Kocaoğlu tarafından basılmıştır. Şartın farklı dillere tercüme için bakınız: A. Arsharuni, X. Gabidulin. Ocherki panislamizma i pantyurkizma v Rossii. – Moskva: Bezbojnik, 1931. – S.133-135; ‘elene Carrere doEncausse. Reforme et revolution chez les musulmans de lempire russe. – Paris: Libraire Armand Colin, 1966. – Rr. 286-288; ‘elene Carrere doEncausse. Islam and t’e Russian Empire. Reform and Revolution in Central Asia. – London: I. B. Tauris & Co Ltd, 1988. – S. 194-196; Kocaoğlu T. T’e Reform Movements and Revolutions in Turkistan (1900 – 1924). – S. 467- 483.

¹¹ Timur Kocaoğlu, a.g.e. –S. 467.

¹² Karimiy F. “İstanbul maktablari haqida bir qadar ma'lumot”, Sho'ro. – 1913. № 73, – S. 213-214.

yazılarında ve Türkistan'daki lisansüstü faaliyetlerinde bu açıkça görülmektedir.

Gençler, öğrencilik yıllarında anavatanlarındaki sosyal, siyasi ve kültürel durumdan haberdar olmaya çalışmış ve ülkelerindeki değişimlere karşı tutumlarını dile getirmişlerdir. Türkistan hakkında çeşitli şekillerde (hac, tüccar ve diğer yollarla) gelişmelerden haberdardılar. Sırayla, haberlere yorum yaptılar. Taşkent merkezli Sadoi Turkiston gazetesinin 1914 sayısında yayınlanan iki mektup bunun açık bir örneğidir. Bu iki mektup Türkistan'daki güncel meseleleri yansıtıyor. Bunlardan birinin adı "Bursa'dan Mektup"tur. Mektubun yazarı M. Z. Hidayati, 1910'dan beri İstanbul Dârü'l-Fünûn'unun talebesidir. Yurtdışında yaptığı çalışmalarda dünyadaki değişiklikleri gören, ülkesinin dünü ve bugününü araştıran, umutları yüksek gençlerden biridir. Mektubu Sadoyi Türkiston'un yayımına ithaf edilse de yazar, ülkenin dünü ve bugününü karşılaştırarak ülkenin eksikliklerine ve başarılarına dikkat çekiyor. M. Z. Hidayati, mektubunun giriş bölümünde geçmişe bakıyor. Türkistan diyarındaki ilim merkezlerinin yani mektep ve medreselerin Gazali, Farabi, Nevai gibi âlimler yetiştirdiğini yazar. Doğu kültürünü değerlendirerek, "Doğu'nun kaynağı kültüdü neticesine varır. Batı kültürü, Doğu kültürünün bir ürünüdür ve Batı, Doğu'dan öğrendi"¹³. Orta Çağ, Doğu kültürünün gelişmesine odaklandı.

Son zamanlarda Türkistan'da bu kültürün krizde olduğuna işaret ediliyor. Buna neden olan faktörleri belirtir. Öncelikle iç çekişmelerin ve ülkenin önde gelen güçlerinin kalkınmaya kayıtsız kalmasının Türkistan'ın bağımsızlığını kaybetmesine ve sömürge siyasetinin kurbanı olmasına yol açması üzücüdür. Diğer Müslüman ülkeler gelişmeye ve yenilik için çabalamaya devam ederken, Türkistan halkı bu konuda hiçbir şey yapmamış ve uykuya dalmıştır.

Mektubun devamında kendi zamanına dönerek Türkistan'da da değişim ve reform hareketlerinin olduğunu ve bunun için çabalayanların olduğunu yazar. Ama ülkede bir iki kişiyle kalkınma ve ilerleme olmayacağını altını çiziyor. Aynı zamanda güncel ihtiyaç basındır. Türkistan'da değişim ve reform hareketlerinin olduğunu, bunun için uğraşanların olduğunu ancak bir iki kişi

---

¹³ M. Z. Hidayatiy. "Bursadan maktub", Sadoyi Türkistan. 30 Mayıs 1914.

ile millette ve vatanda gelişme ve ilerleme olmayacağını vurgulayan mektupta basının şu anda olmazsa olmaz bir ihtiyaç olduğunu vurguluyor.

Türkistan'da yayın hayatına başlayan Sadoyi Türkiston gazetesi mektubun sonunda, "Dört yıl önce İstanbul'a okumak için geldim. Yıllar geçtikçe, memleketimin durumundan hiç haberdar olmadım. Sevgili vatanımın her zaman bir gazetesi olsun! Bizim de var olduğumuzu dünyaya gösterelim! çok hayal ettim. Allah'a hamd olsun, hayalimi gerçekleştirdim. Bu nedenle, Sadoyi Türkistan'ın kurucularına teşekkür ediyor ve "Sadoyi Türkistan'ın" devamını ve yayınlanmasını Sayın Hak'tan diliyorum"¹⁴.

M. Z. Hidayati'nin Sadoyi Türkiston'da yayınlanan mektubu, gazetenin yayın ve gelişimine odaklansa da, bir öğrencinin Türkistan'ın gelişimine ve geçmişine kayıtsız kalmadığı açıktır. Çünkü Türkistan'da doğan ulusal basın, 1906 yılında Cedid aydınları tarafından kurulmuştur. 1914'e kadar olan dönemde Cedid aydınları "Tarakkıy" (1906), "Hürşid" (1906), "Şuhrat" (1907), "Tujiyor" (1908), "Buhara Şerif" (1912), "Turon" (1912) Semerkant" (1913) adında farklı gazeteler kuruldu. Bu gazetelerde aydınlar görüşlerini, Türkistan'daki sosyal, siyasi ve kültürel hayatı, halkın manevi olgunluğuna hizmet eden önemli konu ve sorunları dile getirmişlerdir. Aynı zamanda bu gazeteler aracılığıyla Türkistan halkı yurt dışında yaşanan olaylardan haberdar olmuştur. Ancak bu yayınlar bir yıldan fazla süreyle askıya alındı. Bunun ekonomik yetersizlikten veya Rus İmparatorluğu'nun Türkistan'daki mevcut hükümetinin yasaklamasından kaynaklandığı görülebilir. Her iki durumun da temel nedeni sömürge politikasında yatmaktadır.

Sadoi Turkiston'un editörlerinden Rauf Muzaffarzoda, "Bizim aydınlarımız ve milli basınımız var" başlıklı yazısında, 1906'dan sonra Türkistan'da basına olan ilginin arttığını belirterek, " Kısa sürede tekrar kapandı. O sırada dışarı çıkıp kapalı gazeteleri toplarsak çok büyük bir gazete mezarı olur"¹⁵ dedi. Aynı zamanda Rauf Muzaffarzoda, 1906 ile 1914 yılları arasında ulusal basının az gelişmiş olduğunu okur. "Ama elimizde ne var?" - soruyu gündeme getiriyor. Bu dönemde önemli bir ilerleme kaydedilmemiştir. " Bu acı bir gerçek. Bu, Türkistanlıların ana dilleri, ulusal basın ve ulusal edebiyat hakkın-

¹⁴ M. Z. Hidayatiy. a.g.e.

¹⁵ R. Muzaffarzoda. "Bizda ziyolilar va milliy matbuot", Sadoi Turkiston. 1914. №44.

da yazmaya tutkulu oldukları anlamına gelir. Millet dirilse ve bu meseleler önem kazansa aynı mı olurdu? Bu soruya aydınlarımız cevap versin.” Mevcut sorunlara ve yasaklara rağmen Türkistan'ın aydınları yeni isimler altında gazete ve dergi çıkarmayı başardılar. Nisan 1914'te Taşkent'te “Sadoi Turkiston” ve Fergana'da “Sadoi Fergana” gazeteleri aynı anda yayımlanmaya başladı. Bu gazeteler Türkistan'ın her yerine yayılmış ve çeşitli yollarla İstanbul'a ulaşmıştır. Türkistanlı öğrenciler rehber olarak, dünyaca ünlü yeni gazete “Sadoi Turkiston'u” daha uzun yıllar yayımlamak amacıyla Türkistan'a bir mektup gönderdiler.

17 Ekim 1914 tarihli “Sadoi Turkiston” gazetesinde yer alan bir diğer yazı ise “İstanbul'dan Mektup” başlığını taşımaktadır. Yazarı, İstanbul'da okuyan Namanganlı bir genç olan Muhammadkhoja Botirkhoja oğlu'ydu. O dönemde Fergana Vadisi'nden birçok genç okumak için İstanbul'a gitti. Öğrenci mektubunda, dönemi için gerekli gördüğü Türkistan'daki ilkokullar ve gençlik eğitimi konusunu gündeme getirdi. Bu konu Türkistan Cedidleri tarafından defalarca gündeme getirilmiş ve ulusal basında ilkokulların açılması, geliştirilmesi ve gençlerin bu okullara katılımı ile ilgili yazılar yayımlanmıştır. Şöyle yazıyor: “Bütün milletlerin tarihlerini okursak, ilerlemelerinin ve özlemlerinin okulun başlamasıyla başladığını görürüz. İlkokullarını düzenli olarak açan ve çocuklarına katı bir şekilde öğretmeye başlayan milletler, kısa sürede cehaletten kurtulmuş, refah ve mutluluğa kavuşmuştur. İlkokuldan mahrum olan milletler fakir ve muhtaçtır.”¹⁶. Eğitimi sırasında Müslüman ülkelerdeki değişiklikleri gözlemledi. Gençlerin içlerindeki gelişimin ve etkinliğinin eğitimde olduğunu vurgulayarak, ilköğretime çok daha erken başlayan ülkelerdeki ilerlemeyi gören Türkistan'ın bu konuda çok geride kaldığını vurguluyor. Türkistan halkına şu satırlarla hitap etmiştir: “Ey Türkistan'ın zenginleri! İctihad, sen yıllarca cehalet içinde uyudun, modern ilim ve ilimlere hor baktın. En azından artık gözlerinizi açın, insanlara yeni bir yöntemin gerekliliğini anlatın ve ilkokulların açılmasını teşvik ve teşvik edin! Ulema bir alim ve bir kayıncı biraderi ile hizmet ederse biz Türkistanlılar medeni insanların saflarına katılabiliriz” dedi¹⁷.

¹⁶ Muhammadxo'ja bin Botirxo'ja. “İstanbuldan maktub”, Sadoi Türkistan. 17 Ekim 1914.

¹⁷ Muhammadxo'ja bin Botirxo'ja. a.g.e.

Muhammadvkhoja Botirkhoja'nın oğlu Namangan'da yeni bir metodik okulun açılacağı haberiyle mektubunu sevinçle bitirdi. Yazar mektubunda şunları yazıyor: Yaşasın sağduyulu bilim adamlarımız, milletin uğrunda her türlü fedakarlığı yapmış zenginler olduğumuzu söylemeden duramayız.”¹⁸ O dönemin belge ve kaynaklarını incelerken bu tür okulları açmanın ve reformları uygulamanın kolay olmadığını görüyoruz.

Aydınlar Türkistan'ın farklı yerlerinde yeni metodolojik okullar açtı. Tiyatrolar düzenlenerek halka çeşitli oyunlar ve gösteriler sergilendi ve her halükarda milleti yeni bir kültürel hayata taşımamın yolları arandı. Ancak "antikçiler" olarak adlandırılan eski fanatiklerin muhalefeti önemsiz değildi. Sadoi Turkiston ve Sadoi Ferghana gazeteleri bu tür protestoları haberlerine taşıdılar. Özellikle "Biber" lakaplı yazar, "Namangan din adamlarının tiyatro ve okul görüşleri" başlıklı bir makalesinde, bu tür fanatiklerin tiyatro ve gösterilere karşı fetvalar verdiğini ve recm çağrısında bulunduğunu yazmıştır¹⁹. Etrafı dünyevi ve alçaltıcı faaliyetlerle (nargile içmek, aslaklık ve her türlü istenmeyen faaliyetler) çevrili olan ve hayatlarının millete faydası olmayan halk çocuklarının cehalet ve beceriksizliğinden yakınır. Yakında modern makinelerin çıkacağını, işçilik ve pamuk satışlarının da biteceğini söylüyor. "Beyler! Yöntemin başlamasından bu yana iki yıldan az bir süre geçti" diye yazıyor²⁰.

Muhammadvkhoja Botirkhoja'nın oğlu, Türkistan'daki bu tür olaylardan haberdar bir öğrenci olarak, yeni açılan her okulun etkinliklerini de keyifle takip etmektedir. Geleceğe dair umutları vardı. Mektubunda gençliğin yetiştirilmesi ve milletin aydınları ve yatırımcıları tarafından desteklenmesi gerektiğini belirtmiştir.

Sonuç

Türkistan gençlerinin yurtdışında eğitim sürecinde 20. yüzyılın başlarında yazılan "bu tür mektuplar", arşiv belgeleri, kaynaklar, halk hatıraları gibi Türkistan tarihini de kapsamı açısından önemlidir. İstanbul mektupları, yaşadıkları yazıldıkları dönemin toplumsal ve siyasal süreçlerinin

¹⁸ Muhammadxo'ja bin Botirxo'ja a.g.e.

¹⁹ Qalampir. "Namangan ulamolarin teatru va maktabg'a nazarları" // Sadoi Turkiston, 1914. № 64.

²⁰ Qalampir. a.g.e.

ele alınmasında da temel kaynaklardır. Aynı zamanda Türkistanlı öğrencilerin bu dönemde yurt dışında okuyanları hakkında bilgi vermektedir. Mektuplardaki bilgiler, gerçeklerin karşılaştırmalı analizinde bilimsel sonuçların geçerliliğini sağlamada, bu konunun daha fazla detaylandırılmasında özel bir rol oynamaktadır.

KAYNAKÇA

- ABDURASHIDOV Z. “Fitrat ijodi va faoliyatiga bir nazar: “Munozara” va Istanbuldagi Buxoro xayriya jamiyati” // O'zbekistonda xorijiy tillar. - 2020. -№2. - S. 283-291.
- ALLWORT' E. Central Asia. A Centry of Russian rule. - Newyork-London: Columbia University Press, 1967.
- ANDICAN AHAT. Ceditizmoden Bağımsizliğa hariçte. Turkistan Mucadelesi. 1. Baski. - Istanbul: Emre Yayinlari, 2003.
- AYNIY S. Buxoro inqilobi tarixi uchun materiallar. Moskva,1926. 84-bet.
- BALDAUF I. Jadidisam in Central Asia wit'in Reformism and Modernism in t'e Muslim World // Die Weit des Islams. 41, no. 1 Mar. 2001. - s. 72-88.
- GAFAROV N. Djadidizm v Sredney Azii v kontse XIX - nachale XX vv. Avtoref. dok. ist. nauk. - Dushanbe. 2013.
- K'ALID ADEEB. T'e Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidizm in Central Asia. - Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press, 1998.
- KARIMIY F. “Istanbul maktablari haqida bir qadar ma'lumot”, Sho'ro. - 1913. № 73, - S. 213-214.
- KOCAOGLU T. Turkistanda Yenilik hareketleri ve ihtilaler. 1900-1924: 1. Baski: - Haarlen, 2001.
- MAHMUD XO'JA IBN BEHBUD XO'JA HATIB. “Tomin istiqbol”, Shuhrat. 7 Şubat 1908.

MUHAMMADXO'JA BIN BOTIRXO'JA. "İstanbuldan maktub", Sadoi Türkistan. 17 Ekim 1914.

M. Z. HİDOYATİY. "Bursadan maktub", Sadoyi Türkistan. 30 Mayıs 1914.

ÖZBEKİSTAN ULUSAL ARŞİVİ. Fon I-19, Liste 4, Koleksiyon 115.

ÖZBEKİSTAN ULUSAL ARŞİVİ. Fon I-461, Liste 1, Koleksiyon 1260.

ÖZBEKİSTAN ULUSAL ARŞİVİ. Fon I-461, Liste 1, Koleksiyon 1280.

ÖZBEKİSTAN ULUSAL ARŞİVİ. Fon I-461, Liste 1, Cilt 2115.

QALAMPIR. "Namangan ulamolarin teatru va maktabg'a nazarları", Sadoi Turkiston. 1914. № 64.

R. MUZAFFARZODA. "Bizda ziyolilar va milliy matbuot", Sadoi Turkiston. 1914. №44.

TURDIEV Ş. Ular Germaniyada o'qigan edilar. - Toshkent: Fan, 1991.

"Yas Türkistan"dan secilmis makaleler. - Istanbul: Türkistan Idil-Ural vakfi, 2006.

YOQUB. "İlk xojam", Yosh Turkiston. - 1934. -№50. - B.13.

**RUSYA İMPARATORLUĞUN'DA İNORODETS KAVRAMI VE
"1822 YILI GAYRİRUSLARIN YÖNETİMİ NİZAMNAMESİ"NE GÖRE
SİBİRYA TATARLARINA KISA BİR BAKIŞ**

Sümevra Ünal*

Öz: 16.-19. yüzyıllar arasında Rusya devletine birçok halkın ve kabilenin dahil olmasıyla bunları idarî ve hukukî olarak adlandırmak ve sınıflandırmak meselesi peyda olmuştur. Terminolojideki belirsizlik, tabiatıyla idarî alanlara da etki etmiş, hak ve görevlerin çerçevesinin belirlenmemesi beraberinde karmaşayı ve suistimalleri beraberinde getirmiştir. Kendine yeni, farklı unsurlar katan yapı, ya yeni olanı kendi içerisinde yok etmeye çalışacak ya da adaptasyon ile farklı olanı kendine bağlı özgün bir yapı olarak muhafaza edecektir. Bu çalışmanın konusu kendi çağının ilerisinde reformist bir hukuk adamının, M.M. Speranski'nin liderliğinde çıkmış, *1822 Gayrirusların Yönetimi Nizamnamesi*ni ve onun sınırlarını belirlediği haliyle *inorodets* kavramının teşekkülü ve kapsamıdır.

Anahtar kelimeler: Inorodets, Gayrirus, Sibiry, Rusya İmparatorluğu, M.M. Speranski, Yasallaşma.

**THE CONCEPT OF INORODETS IN THE RUSSIA EMPIRE
AND A BRIEF OVERVIEW OF THE SIBERIAN TATARS
ACCORDING TO "THE CHARTER ON GOVERNMENT OF NON-
RUSSIANS OF 1822"**

Abstract: With the inclusion of many nations and tribes in the Russian state between the 16th-19th centuries, the issue of naming and classifying them as administrative and legal has emerged. The ambiguity in terminology has naturally affected administrative areas as well, and the lack of determination of the framework of rights and duties has brought along confusion and abuses. The structure, which adds new and different elements to itself, will either try to destroy the new within itself or preserve the different as an original structure attached to itself through adaptation. The subject of this study is the formation and scope of the concept of inorodets as it had a certain meaning with *The Charter on Government of Non-Russians of 1822*, which emerged under the leadership of M.M. Speranski, a reformist jurist ahead of his time.

---

* İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Genel Türk Tarihi Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi, smyra.unal.iu@gmail.com ORCID No: [0000-0003-3316-1655](https://orcid.org/0000-0003-3316-1655)

Keywords: Inorodets, Non-Russian, Siberia, Russian Empire, M.M. Speranski, Codification.

Giriş

Rus sömürgeciliğinin erken dönemlerinden ne yetkililerin ne de bölgeyi geliştirenlerin Trans-Ural yani Ural ötesindeki nüfusla ilgili düşünceleri ve ideolojik herhangi bir eylemleri olmamıştır. *Povesti Vremennih Let*¹ geçen "Ural ötesinde insanlar var." ifadesi yönetimin bu bölgeye ne denli küçümseyici, kibirli bir tavır takındığını, bir yönden "yabancıya" olan ilgisizliğinin ve düşmanlığının bir tezahürüdür. Bundandır ki erken dönem Rus belgelerinde Sibirya halklarına, yaşam tarzlarına ve kültürlerine dair çok az bilgiye ulaşılmakta, verilen bilgilerde konuya dost-düşman algısı ile dar çerçeveden yaklaşıldığı anlaşılmaktadır. L.İ. Şerstova'nın ifadesi ile "Eski Çağ ve Orta Çağ'da orman, orman-bozkır, orman-tundra bölgelerinde yaşayan Rus nüfusu Beyaz Deniz'in çevresine yerleşerek tarımı terk etmiş, bunun yerine avcılık ve balıkçılıkla geçinmeye başlamıştır. Dolayısıyla Doğu Avrupa bozkırında Slav olmayan halkla uzun süredir temasta olan Novgorodlular ve Muskovitlerin, avcılık, balıkçılık ve hayvancılıkla uğraşan ve Ural-Altay dillerini konuşan Trans-Ural halkları ile tanışmaları bu vesileyle onları şoka uğratmamıştır. 18. yüzyılın başına dek Ural Dağları Avrupa ve Asya Rusya'sını ayıran bir sınır olarak algılanmamakta, ardında ormanlar ve bozkırlar bulunan ve "farklı olanın" yaşadığı bir "taş set" olarak görülmektedir. Öyle ki Sibirya'nın sömürgeleştirilmesi devrinde Rusların Gayriruslarla kendilerini eşit görmeleri yüz yıldan fazla sürmüştür."² İdarenin *1822 Nizamnamesi* ile *inorodets*leri "medeniyet" seviyesine göre üç kategoride ayırması ve bunlardan yerleşik olanları askerlik görevi dışında tüm vergi ve görevlerde Rus köylüsü ile eşit tutması, idarenin, bir gelişmiş kriteri olarak bir etnik grubun Rus köylü yaşam tarzına yakınlığını ön plana çıkarması önemlidir.³

¹ *Povesti Vremennih Let; Nestorova Letopis'* (Nestor Kroniği) ya da *Naçal'naya Letopis'* (İlk Vakayiname) olarak bilinmekte olup "Türkçeye Geçmiş Yılların Hikayesi" olarak geçmiş, ilk Rus kroniğidir. 1110'larda Kiev'de kaleme alınan kronik, 10. yüzyıl ortalarından 1117'ye dek olan olayları anlatır. Metnin dipnotlar ile genişletilmiş modern Rusçasma erişim için bkz: V.İ. Adrianovoy-Peretts (Ed.), *Povesti Vremennih Let*, Çev. D.S. Lihaçeva, SPB., RAN, 1996.

² L.İ. Şerstova, "Transformatsiya Vospriyatya Narodov Sibiri v İstoriçeskom Kontekste Russkoy Kolonizatsii XVII-Naçala XX v.", *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, S. 76, Tomsk, 2022, s. 158. DOI 10.1722, Erişim Tarihi: 03.12.2022.

³ Şerstova, *a.g.m.*, s. 160.

Sibiryâ'nın sömürgeleştirilmesi sürecinde yerli halklar devletin sosyo-ekonomik yapısına dâhil edilerek, özel bir Rus vergilendirme sistemine tâbi sınıfı haline getirildi. Bu vergilendirme kürkle vergi ödeme biçimi olan *yasak*-tı.⁴ 17.-18. yüzyıllarda yerliler için “*yasak* ödeyenler” anlamında *yasacınye lyudi* ifadesi kullanılıyordu. Bu ifade Rus halkı ve idarenin zihnindeki bir ötekileştirmenin, “biz ve onlar” ikileminin varlığını ifade etmektedir. Çalışmada ele alınacak olan⁵ *inorodets* kavramının en genel hatıyla başka yerde doğmuş

⁴ *Yasak*; Moskova Knyazlığı ve Çarlık Rusyası'nda kürk ya da hayvan vererek ödenen, İdil, Sibiryâ ve Rusya'nın Uzak Doğu halklarından alınan bir tür aynı vergidir. Bkz. V.İ. Dal, “*Yasak*”, *Tolkovny Slovar' Jivogo Velikorusskogo Yazıka*, İzdaniye Knigoprodavtsa-Tipografa M.O. Vol'fa, SPB.-Moskva, 1882, s. 701.

19. yüzyılın ilk yarısında Sibiryâ yerlileri vergileri aynı ve nakdî olarak ödemekteydi. Vergilerin yerli nüfusun üç grubu için yani yerleşikler, göçebeler, geziciler olmak üzere farklı idarî ve ekonomik uygulamalara göre alındı. 1860'lara kadar Sibiryâ yerlilerinden alınan aynı vergilere *yasak* adı verildi. Zamanla gelişen ekonomi, mal-para ilişkilerinin güçlenmesi ve ticaretin büyümesi ile bu aynı verginin nakdiye çevrilmesi yani vergi verilen kürklerin nakit para olarak yer değiştirilmesine karar verildi. II. Yekaterina döneminde 1763'te aynı *yasak* vergisinin nakdî ödenmesine “izin verilmiş”, *1822 Nizamnamesi* ile de tamamen nakde çevrilmiştir. Yine de, yerli halkın aynı ödeme imkanı tamamen yok edilmeyerek zemstvo vergileri (devlet adına idarî ödemeler; polis maaşları, okul, hastane giderleri, kamu binalarının ve yolların inşaatlarında çalışma zorunluluğu) ödemelerinin kürkle yapılması yasaklanmadı. Bkz. L.M. Dameşek ve L.İ. Dameşek, *Yasak v Sibiri v XVIII-Naçale XX Veka*, İzd-vo İGU, Irkutsk, 2014, s. 161.

L.M. Dameşek ve İ.L. Dameşek'in ifadesi ile Rusların Sibiryâ bölgesine asıl, kürk için geldiğini, Sibiryâ'nın bitip tükenmez değerli maden ve hammadde kaynaklarını sömürü politikasının daha sonraları peyda olduğunu ifade eder. Bkz. Dameşek ve Dameşek, *a.g.e.*, s. 5.

⁵ Bu ötekileştirmeyi Çarlık Rusyası'nın Sibir Hanlığını işgaline odaklanan Sibir kroniklerinde de görmekteyiz. Kroniklerin yaklaşımı genellikle inanç üzerinden olmuş ve kendilerinden olmayanları “dinsiz” olarak adlandırmışlardır. Hem Müslümanlar için hem de Hıristiyan olmayan Tatar, Ostyak, Vogul gibi Sibir kavimleri için Pagan (Pogane) ve Agaryan terimleri sık sık kullanılmıştır. Bkz. Fatih ÜNAL vd. (Haz. ve Çev.), *Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020.; Fatih ÜNAL vd. (Haz. ve Çev.), *Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020.

⁶ 2008 yılında yayınladığı makalede M. Duranlı bu ötekileştirmeyi şu şekilde anlatır: “S.A. Tokarev de başlangıçta *inoverets* olarak tanımlanan Saha Türklerinin XIX. yüzyılda artık *inorodets* olarak tanımlandıklarını belirtmektedir. *Inorodets* tanımı hiçbir zaman bir Avrupa ülkesi insanını tanımlamak için kullanılmamıştır. Bu tür kavramlar Çarlık Rusyası'nın yönetimi altında bulunan halkları tanımlamada kullanılan ve bazen Nikolay Katanov örneğinde olduğu gibi tanımlanamayan kavramlardır. Kendisinden olmayanı farklı şekilde adlandırma örnekleri pek çok halk için de söz konusudur. Örneğin *inoverets*, *inorodets* kavramlarıyla tanımlanan Saha Türkleri efsanelerinde Rusları “davetsiz gelenler” olarak tanımlamıştır. Ne yazık ki bu davetsiz gelenler bir süre sonra ülkenin yönetimini üstlenerek Saha Türklerinin yaşamı biçimini ve inanç sistemini değiştirmeye çalışmışlardır”. Bkz. Muvaffak Duranlı, “Saha (Yakut) Türklerinin Hıristiyanlaştırılma Sürecine Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VIII, S. 2, İzmir, 2008, s. 82.

olan veya Slav olmayan anlamlarına geldiği, *1822 Nizamnamesi* ile de yargıda resmî bir kavram statüsüne kavuştuğu görülecektir.

Gayriruslara yönelik ayrı bir sınıfa dair yasamanın ilk yolunu açan Rus sömürge politikasındaki değişimin II. Katerina (1762-1796) döneminde başladığı söylenebilir. Gayrirus yerlilere karşı daha esnek ve pragmatik bir yol izlenmesi bunda etkin rol oynamıştır. Rus işgali sonrası Sibirya'daki Rus yerleşiminin, bölge sakinleri üzerindeki baskısı, göçebelerin yerleşik yaşama geçirilmesi ve Aydınlanma Çağı'nın fikirleri bir araya gelerek, hukukî statüsü belli yeni bir sınıf inşası fikri doğmuştur.⁷

İnorodets Adı ve Teşekkülü

Türkçeye Gayrirus olarak tercüme edebileceğimiz bir Rus hukuk terimi olan *inorodets* sözcüğü parçalanarak incelenirse; türemiş kelimelerde *ino-* önekinin sözcüğe "farklı", "öteki", "yabancı", "başkasına dair" anlamlarını kattığı,⁸ *narod* sözcüğünün ise "halk", "ulus", "millet" anlamlarına gelip yerine göre bazen millet bazen etnokültürel bir grubu nitelendirme amacıyla kullanılan Rusça bir söz olduğu görülür.⁹ Etimolojik olarak incelendiğinde *ino-* önekinin Eski Rusçadaki *odin* yani "bir", "tek" anlamına geldiği anlaşılır.¹⁰ Orta Çağ'da ise bir kişinin farklılığı, tuhaflığı ya da etno-kültürel farkları ifade etmek için *inoplemennik*, *inostrannik*, *inozemets*, *çujezemets*¹¹ terimleri kullanılmaya baş-

---

bkz. İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre 1552-1917 Rus Çarlığı ve Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.

⁷ John W. Slocum, "Who, and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of 'Aliens' in Imperial Russia". *The Russian Review*, C. 57, S. 2, 1998, s. 177.

⁸ S.İ. Ojegov ve N.YU. Şvedova, "Ino-", *Tolkoviy Slovar' Russkogo Yazıka*, Azbukovnik, 2001, s. 603.

⁹ Ojegov ve Şvedova, "Narod", *a.g.e.*, s. 968.

¹⁰ Hint-Avrupa dillerine mensup ortak bir Slav sözcüğü olan *ino*yun *odin* ile bağlantısı; Almanca *ein*, Yunancada *oinos*, İngilizcede *one* şeklinde verilmesi ile açıklanabilir. Bkz. "Inoy", *Etimoloğičeskiy Onlayn-Slovar' Russkogo Yazıka Krilova G.A.* URL: <https://lexicography.online/etymology/krilov/%D0%B8/%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B9> Erişim Tarihi: 18.12.2022.

¹¹ Bahsedilen terimlerin her biri Türkçeye yabancı soydan, kabileden, halktan olan, öteki, yabancı şeklinde tercüme edilir. Ancak bu noktada başta inorodets olmak üzere bu terimlerin her birindeki "yabancılık" anlayışı hangi nokta baz alınarak nitelenmiştir, bu belli değildir. Konuya dair nazariyeleri metin içerisinde açıklayacağız. Öte yandan inorodtsı (çoğul formda) terimini metinde "yabancılar" olarak ele almayı doğru bulmuyor ve Gayriruslar şeklinde nitelermeyi doğru buluyoruz.

landı.¹² Yani Gayriuslara ayrı tür, ayrı bir sınıf muamelesi yapıldı. Bununla birlikte *inorodets* terimi ayrı anne-babalardan doğan kişileri de nitelemektedir. Yuryeviç'in ifadesi ile Orta Çağ Rus yazımında *inorodets* terimi yalnızca kan bağının bulunmayışını belirtmek için kullanılmakta olup herhangi bir etnik gruba ya da devlete tâbiyetteki ayrılıkları, farklılıkları ifade eden bir anlam taşımıyordu. Bahsedilen türden farklılıkları nitelememek için bu halklara *inozemny*, *inoplemennyy* veya *inostrannyy* adları verilmekteydi. Bu nedenledir ki emirnamelerde *inorodets* terimine erişilmemektedir.¹³ Örneğin 17. yüzyılın en önemli belgelerinden biri olan *Sobornoye Ulojeniye 1649 Goda*'da (1649 Kilise Yasası'nda) *inorodets* adına rastlanmamaktadır.¹⁴ Aynı yüzyılda *inorodets* ifadesinin Gayriuslar anlamında ilk kez kullanıldığı yer Büyük Moravya Knyazi'nin 1601 yılında İngiltere'deki iki Rus ortaelçisi olan G. Mikulin ve İ. Zinovyev hakkında bilgi verdiği listedir: "Birçok devlette, Çar Boris Godunov Hazretlerinin yüceliğini ve O'nun *inorodets*lere karşı tutumlarını (ayrıcılık olarak tercüme edilebilir) duyduk..." şeklinde devam eden cümlede ilk kez *inorodets* sözü kullanılmıştır. Ancak Yuryeviç'in ifadesi ile bu cümle aktarılrken yazarın gözünden kırılarak *inorodets* adı ile yorumlanmış olabilir. Çünkü *inorodets* ifadesine kendi döneminin diğer kaynaklarında, diplomatik yazışmalarda vesaire rastlanmamıştır. Yuryeviç İdil-Ural ve Sibiryâ bölgesine dair 17. yüzyıldan 18. yüzyıl başlarına dek kaydedilmiş 200'den fazla yayımlanmış-yayımlanmamış arşiv belgesi incelediğini ancak hiçbirinde *inorodets* ifadesine rastlanmadığını bildirir.¹⁵

Mezkûr dönemde Sibiryâ'nın vergiye tâbi halkları *inozemets* olarak adlandırılmaktadır. Böylelikle *inorodets* ve *inozemets* kavramlarının Sibiryâ'nın ve Asya Rusya'sının kuzey halklarını tanıma döneminin erken bir aşamasında yeni fethedilen topraklarda meskun, Hristiyan olmayan halkların adlandırılmasında ortaya çıktığı görüşü anlamını yitirmektedir. Bu noktada Tatişçev ünlü eseri *Leksikon*'da¹⁶ *inozemets* ve *inorodny* kavramlarını yeniden

¹² İ.İ. Sreznevski, *Materiali Dlya Slovarya Drevnerusskogo Yazıka Po Pis'menım Panyatnikam*, C.1, SPB., 1893, s. 1104-1106.

¹³ K.A. Yuryeviç, " 'Inorodtsı' Rossiyskoy İmperii K İstorii Vozniknoveniya Ponyatiya", *Teoriya i Praktika Obşçestvennogo Razvitiya*, S. 13, 2014, s. 117.

¹⁴ M.N. Tihomirov ve P.P. Epifanov, *Sobornoye Ulojeniye 1649 Goda*, İzd-vo MGU, Moskova, 1961.

¹⁵ Yuryeviç, *a.g.m.*, s. 118.

¹⁶ *Leksikon*; Tarihçi, eğitimci ve bilim adamı olarak karşımıza çıkan V.N. Tatişçev'in 1744-1746 yıllarında İmparatorluk Bilimler Akademisi'ne hazırladığı 3 ciltlik sözlüğüdür. Coğrafi, askerî, hukukî ve tarihî terimleri en doyurucu biçimde veren Tatişçev, sözcükleri etimolojisine göre değerlendirmiş, 18. Yüzyılın bilim kazanımlarına dair yeni sözcükleri eserinde derlemiştir. Bu

ele alarak şunları söyler: “*Inozemets*; o ülkeye tamamıyla yabancı olan, başka bir devlete bağlı olup hâlihazırda Rusya topraklarında meskûn kişidir” der.¹⁷ Yani kısacası Tatişev *Leksikon*'da 18. yüzyılın ilk yarısındaki *inozemets* kavramının; yalnızca farklı dinden (*inoverets*) ve ulustan (*inorodets*) olan Gayriruslar için kullanılmasına karşı çıkmaktadır. Ona göre *inarodnyy* ise “ortak yasaya ve vatandaşlığa rağmen soya göre ayrılan kişidir. Örneğin Hristiyanlaşmış Tatarlar ile Rusların aynı dinden olmasına ve aynı bölgede yaşamasına, aynı kanunlara tâbi olup aynı vatandaşlığa sahip olmalarına rağmen yalnızca farklı soydan geldikleri için *inorodnyy* (farklı halk) olarak sayıldıklarını. Ya da tam tersi farklı dinlere mensup ve farklı vatandaşlıklara sahip olsa da aynı ırktan oldukları için iki kişinin *edinorodets*¹⁸ sayılabildiğini” söyler. Verdiği örneğe göre Lehler ve Ruslar farklı diller konuşmalarına ve farklı inançlara sahip olmalarına rağmen aynı Slav halk olmaları hasebiyle *inorodnyy* sayılmazlar.¹⁹ *Leksikon*'un yayımlandığı 1793 gibi erken bir tarihte Gayrirus halklarına verilecek adlara dair fikir yürütülmesi, döneminin kabul görmüş algılarının aksine sanki bugünden geçmişe bakıyormuşçasına verdiği tanımlar, ancak Tatişev'in ileri görüşlülüğünün bir işaretidir.

1750'lerden itibaren artık resmî evraklarda *inozemets* ifadesinin çıkarıldığını, yerine Sibirya halkları için *yasaçnyye* ifadesinin tercih edildiğini görüyoruz. Bunun yanında *inoverets* (başka dinden kişi/Hristiyan olmayan kişi) terimi de varlığını korumaktadır.²⁰

---

eseri ile Tatişev, bugüne dek bilimsel önemini ve güncelliğini kaybetmemiş nadir bilim adamlarından ve sözlük yazarlarından biri sayılmaktadır. Bkz. A.A. Lebediç, “‘Leksikon’ V.N. Tatişeva: Analiz Strukturi i Soderjaniya”, *Materiali Vserossiyskoy Konferentsii Molodih Uçenih*, S. 17, Ed. E.A. Çernouhov, UrGPU, 2017, s. 104-105.

¹⁷ V.N., Tatişev, “Inozemets”, *Leksikon Rossiyskoy İstoriçeskoj, Geografiçeskoj, Politiiçeskoj i Grajdanskoj*, Bölüm 3, Tip. Gornago Uçilişça, SPB., 1793, s. 90.

¹⁸ *Edinorodets; ediniy ve narod* sözlerinin birleşimi ile meydana gelip aynı milletten olan kişilere denir. Bkz. Ojegov ve Şvedova, “Ediniy”, *a.g.e.*, s. 445.

¹⁹ Tatişev, “Inorodnyy”, *a.g.e.*, s. 90.

²⁰ Yuryeviç bu noktada İrkutsk'ta uzun süre memurluk yapmış olan F.İ. Langans'ın pratik kullanım için hazırladığı ve 1780-1790'da tekrar tekrar basılan Hukuk Sözlüğü'ne (Slovar' Yuridiçeskiy) atıf yaparak, hükümet emirlerini ve karamameleri ihtiva eden bu denli önemli bir başvuru kaynağında inorodets ifadesinin hiç yer almamasına dikkat çekmiştir. Yuryeviç, *a.g.m.*, s. 119. Langans'ın sözlüğü için ayrıca bkz. F. Langans, *Slovar' Yuridiçeskiy ili Svod Rossiyskih Uzakoneniy, Po Azbuçnomu Poryadku Dlya Praktiiçeskogo Upotrebleniya İmperatorskogo Moskovskogo Universiteta v Yuridiçeskom Fakul'tete*, v Universitetskoy Tipografii u N. Novikov, Moskova, 1788.

M.M. Speranski'nin kanun tasarıları ve reformlarına dair yazışmalar incelendiğinde Speranski ve G.S. Batenkov'un sözüne ettiği *inorodets* kavramının, I. Petro ve II. Yekaterina dönemlerinin münferit emirlerinden alındığı anlaşılmaktadır.²¹ *Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii*'de (Rusya İmparatorluğu'nun Kanunlarının Tam Derlemesi) 17.-18. yüzyıllara ait idarî konulara dair maddelerde *inorodets* teriminin kullanıldığı birkaç yer vardır.²² Ancak burada *inorodets* adı, İmparatorluk bünyesindeki bir tebaayı nitellemek için kullanılan yasal olarak tanımlanmış bir sınıf olarak çıkmaz karşımıza. Daha çok erken dönem Rus yöneticilerinin Sibirya'nın yerli halkına dair temel düşünceleri, yerlilerin dinî durumları ve ekonomik istismalarına dair konular etrafında ele alınır. Sibirya yerlileri burada *inoverets* (Ortodoks olmayan) ya da *yasacınye narodı* yani *yasak* ödeyen halklar olarak alakayı celp etmektedir.²³ *Inorodets* adına geri dönecek olursak ilk kez 1794'te *Slovar' Akademii Rossiyskoy*'da²⁴ (Rus Akademi Sözlüğü) yer alan bu ifade nihayet gerçek anlamına yani bir etnik gruba, bir millete mensubiyete göre ayrılan gruba atfedilmiştir.²⁵

18. yüzyılda Rusya İmparatorluğu'nun aydın kesiminin, etnik grupları sınıflandırma ve düzenleme işine girişmesi ile gündeme gelen terim karmaşası, 19. yüzyılın başlarına dek süregelen ve 1820 yılında Sibirya Genel Valisi M.M. Speranski'nin liderliğinde kodifikatörler²⁶ tarafından çözümlenerek Gayri-ruslar için kullanılan terimler düzenlenmiş ve netleştirilmiştir.²⁷ Speranski'nin öncüsü olduğu *1822 Nizannamesi* ve kendi kaleminden çıkmış diğer refor-

²¹ Bobrovnikov, V.O. ve Miri, S.J. (Haz.), "Svoi 'Çujiye' Inorodtsı i Tuzemtsı v Rossiyskoy Imperii", *Orientalizm vs. Orientalistika (Sbornik Statey)*, Sadra, Moskova, 2016, s. 174.

²² *PSZRİ* C. 3, Madde 1526, 1830; C. 4, Madde 1800, C. 16, Madde 12041, 1841.

²³ Slocum, *a.g.e.*, s. 177.

²⁴ *Slovar' Akademii Rossiyskoy* (Rus Akademi Sözlüğü); 6 bölümden oluşan 43.357 sözcük içeren, Rus dilinin ilk açıklayıcı sözlüğüdür. Sözlük çalışmaları 1783'de başlamış ve 11 yıl sürmüştür. Sözcükleri etimolojik olarak sunan sözlükte L.İ. Lomonosov'un bilime kazandırdığı bir çok yeni sözcük bulunmaktadır. Sözlüğün hazırlanmasında katkıda bulunanlar D.İ. Fonvizin, G.R. Derjavin, İ.N. Botlin, İ.İ. Lepelin, S.YA. Rumovski ve N.YA. Ozeretskovski'dir. Bkz. *Slovar' Akademii Rossiyskoy*, İzd-vo İmperatorskaya Akademiya Nauk, SPB., 1789-1794.; "Slovar' Akademii Rossiyskoy", URL: <https://runivers.ru/lib/book3173/> Erişim Tarihi: 18.03.2022.

²⁵ Yuryeviç, *a.g.m.*, s. 119.

²⁶ İngilizce *codification*, Rusça *kodifikatsiya* olarak geçen kelime mevzuatın derlenmesi ve mevzuatta yapılan değişikliklerin ana mevzuata işlenmesi anlamına gelir. Tercümede kanun derleyicisi ifadesinin yetersiz kalacağı düşüncesi ile bu işle muvazzaf İngilizce *codifier*, Rusça *kodifikator* olarak adlandırılan kişiyi "kodifikatör" olarak Türkçeleştirmek uygun bulunmuştur. Bkz. Ojegov ve Şvedova, "Kodifitsirovat", *a.g.e.*, s. 687.

²⁷ Yuryeviç, *a.g.m.*, s. 18.

mist yazıları, İmparatorluğun kendi bünyesindeki etno-kültürel, dinî renklerine yeni bir anlayışla yaklaşmasına ve tebaanın devlet nezdinde imajının yeninde inşasına katkı sağlamıştır.²⁸ Bununla birlikte Speranski, Sibiryaya Genel Valiliği sırasında yaptığı resmî yazışmalarda veya kendi eserlerinde, Sibiryaya halklarının yasal statüsüne ilişkin ünlü kararnameğine dek *inorodets* ifadesini kullanmamıştır.²⁹

İnorodets Grupları ve Sibir Tatarları

Tatarlar, *1822 Nizamnamesi*'nde göre *inorodets* kategorisine dahil edilmekle birlikte burada nitelenen grup yalnızca Sibir Tatarları olup İdil Tatarları kapsamamaktaydı. Şöyle ki aynı yüzyılın ortalarından itibaren İdil Tatarları *inorodets*lerden farklı olarak zorunlu askerlik görevine tâbiydi. 1800'lerin sonuna ait resmî belgelerde nüfus sayımında *inorodets* kategorisinde sayılmadıkları görülmektedir.³⁰

1822'den 1917'ye dek *inorodets* terimi artan Gayrirus nüfusunu nitelerek için kapsamı genişleterek kullanılmaya başlandı. 1822-1848 yılları arasında Kazak bozkırındaki dört Han tek tahttan indirilerek *1822 Nizamnamesi* kapsamında tebaaları *inorodets* olarak alındı. 1850-1860'larda Rusya'nın güneye, Türkistan'a inmesi ve Hokand, Hive ve Buhara hanlıklarını işgali ile yerleşik halkın en seçkin, eğitimli kişileri İmparatorluğa getirilerek bu kişileri *inorodets* olarak değerlendirilmesi kararı alındı.³¹ Slocum, A. Kappeler'in *La Russie*'sinden atıfla bu durumun Yahudiler istisna tutularak *inorodets* sınıflandırmasına uymadığını belirtir. Çünkü daha önceleri bu sınıflandırma

---

²⁸ M.M. Speranski'nin başta Türkler olmak üzere tüm Sibiryaya halklarını etkileyen, hukukî hak ve görevlerini belirleme ve geliştirme adına son derece önemli olan başlıca eserleri için bkz. M.M. Speranskiy vd., *U İstokov Finansovogo Prava*, Statut, Moskova, 1998; M.M. Speranskiy, *Obozreniye İstoriçeskii Svedeniye O Svode Zakonov*, İzdaniye 2-oe, Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy E.İ. V. Kantselyarii, SPB., 1835.; M.M. Speranskiy, "Rukovodstvo k Poznanyu Zakonov", *Soçineniye Grafı Speranskogo*, Tip. Vtorogo Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii, SPB., 1845.; M.M. Speranskiy, *İzbrannoye*, Haz. P.V. Kraşeninnikov, Statut, Moskova, 2015; M.M. Speranskiy, *Proyekt i Zapiski*, İzd-vo AN SSSR, M.-L., 1961; M.M. Speranskiy, *Zapiska M.M. Speranskogo Ob Ustroystve Sudebnih i Pravitel'stvennih Uçrejdений v Rossii (1803 g.)*, SPB., 1902; M.M. Speranskiy, *Proekt i Zapiski*, Ed. S.N. Valka, İzd-vo AN SSSR, M.-L., 1961.

²⁹ Geniş bilgi için bkz. V.İ. Vagin, *İstoriçeskiye Svedeniya o Deyatel'nosti Grafı M.M. Speranskogo v Sibiri s 1819 po 1822 Godı*, C. 1-2, Tip. II-go Otd-niya Sobstvennoy E.İ. V. Kantselyarii, SPB., 1872.

³⁰ Slocum, *a.g.m.*, s. 185.

³¹ Slocum, *a.g.m.*, s. 181.

ağırlıklı olarak yerleşik olmayan halklar için yapılmıştır.³² Ancak *PSZR*'de 1822 *Nizamnamesi* 'ne göre *inorodets*ler yerleşikler, göçebeler ve gezgin/avcılar olarak belirlenmiştir, yani Türkistanlılar bu kapsama alındığında zaten yerleşik Gayrirusların, *inorodets* kavramı içinde ele alındığını gösterir.³³

Slocum'un ifadesi ile 19. yüzyılın sonlarında resmî olarak *inorodets* halkları 13 kategoride ele alınmaktadır. Bunlar Sibiryâ İnorodetsleri, Çukçiler, Cungarlar (Altay), Komandor Adaları sakinleri, Arhangel Valiliği'ne bağlı Samoyedler (Nenetsler), Stavropol ve Astarhan Valiliklerindeki göçebeler, Bökey Orda'sının Kırgızları, Akmolinsk, Semipalatinsk, Semireçye, Ural ve Turgay Oblastlarındaki göçebeler, Türkistan sakinleri, Ordalılar³⁴, Kafkas-ya'nın dağlıları ve Yahudilerdir.³⁵ Yelnitski ise 1895 tarihli eserinde yalnızca Sibiryâ ve Türkistan özelinde ele aldığı Gayrirusları anlatırken daha anlaşılır bir sınıflandırma yaparak; Sibiryâ Gayriruslarını Fin-Ugor Kavimleri, Moğol-Mançur Kavimleri, Kutup Kavimleri ve Türk Kavimleri başlıkları altında verir. Bunlardan Fin-Ugor kavimlerini Sibiryâ Samoyedleri, Ostyaklar, Vogullar olarak; Moğol-Mançur kavimlerini Buryatlar, Kalmuklar, Tunguzlar, Gilyaklar, Goledler, Aynular ve Koreliler, Dunganlar olarak; Kutup kavimlerinden Yukagirler, Çukçiler, Koryaklar, Kamçadallar olarak ve Türk kavimlerini Yakutlar ve Sibir Tatarları olarak sınıflandırır. Türkistan Gayriruslarını ise Türk kavimlerinden Kırgızlar, Sartlar, Özbekler ve Türkmenler; Moğol kavimlerinden Dunganlar ve Tarançiler (İli Uygurları)³⁶ olarak verir.³⁷ Ancak neye göre bu

³² a.y.; Kappeler'in eseri için bkz. Andreas Kappeler, *La Russie, Empire Multiethnique*, Çev. Guy Imart, Institut d'études slaves, Paris, 1994.

³³ *PSZR*, C. 38, Madde 29.120, 1830, s. 394.

³⁴ Ordalılar, Rusça *ordınsı* olarak geçer. Altın Orda mensuplarına verilen isimdir. Ayrıca ordınsı, Altın Orda döneminden beri büyük knyazların Orda elçileri ile işlerine bakan görevlidir. Ordınsı günümüzde Moskova Oblastı'nda bulunan Podolsk okrugunda bir köydür. Bkz. F.A. Brokgauz, ve İ.A. Efron, "Ordınsı", *Entsiklopedičeskiy Slovar'*, C. 22, Tipo-Lit. İ.A. Efron, 1897, SPB., s. 123.

³⁵ Slocum, *a.g.m.*, s. 181.

³⁶ Tarançi adı İli Nehri vadisinde meskûn Uygurlara verilen addır. Uygur Kağanlığı Çağataylıların eline geçtikten sonra Kaşgar'daki Müslümanlar İslam'ı yayma faaliyetlerine girişmiş, üstüne idari-siyasî bölünmeler de eklenince Uygur etnik adı unutulmuş Müslüman Kaşgarlılar, Kuçarlılar, Aksulular, Hotenliler gibi isimlendirmeler gündeme gelmiştir. Çinlilerin *huy/çentu* (sarıklı), Moğolların *hoton*, olarak adlandırdıkları Uygurlar, Kaşgar ve Aksu ahalisi tarafından "çiftçi" anlamına gelen *tarançi* sözcüğü ile adlandırılmaktaydı. Z.V. Togan ise Tarançileri Türk-Çigil grubuna (Kaşgar, Kenttürk ve Kırgızların oluşturduğu grup) dahil eder. Çarlık ise Tarançileri iki ayrı millet algısı yaratma çabası ile Tarançi ve Kaşgarlılar olarak ayrı ele almıştır. Bkz. Dilyaram Ayupova, "Uygurların Kazakistan'a Yerleşmesi ve Bugünkü Durumları", *Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019, s. 22, 26.

sınıflandırmayı yaptığımı dair herhangi bir bilgi vermeksizin eserinde yalnızca bu halkların geleneklerine, inançlarına, günlük adetlerine, geçim kaynaklarına ve Ruslarla münasebetlerine değinir.

Çalışmamızın odağı Sibirya'daki Türk *inorodetsler* özelinde Sibir Tatarları olduğu için Sibir Tatarları'ndan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Sibir Tatarları; Tobolsk, Tomsk ve Yenisey Valilikleri'nde yaşarlar. Ayrıca Akmolinsk ve Semipalatinsk Oblastlarında ve Güney Sibirya'da karşımıza çıkmaktadırlar. Yaşam biçimleri, adetleri ve dış görünüşleri ile birbirinden ayrılan birkaç kabileye bölünürler. Yenisey Valiliği'ndeki Tatarlar daha çok *kaçıklar*, *sagaylar*, *kızıllar* adlarıyla bilinirler. Güney Sibirya'daki geri kalan kabileler ise *kargaslar*, *aridler*, *soyotlar* şeklinde bilinir. Sibir Tatarları'nın büyük bir kısmı yerleşik düzende yaşarken küçük bir kısmı, özellikle Yenisey Valiliği'nde yaşayanları halen yarı göçebe yaşama devam etmektedir. Yerleşik Tatarlar köylerde ve şehirlerde ikamet ederken yarı göçebe olanlar kışın kışlaklara yazın da hayvanlarını otatabilecekleri yerlere gider. Tatar köyleri küçüktür. Bazıları *starşina*³⁷ yönetimindeki volostları oluşturur.

Yerleşik Tatarlar arasında tek katlı ahşap evlerde (kulübe şeklinde de olanları vardır) yaşayan fakir olanları, zengin olanların (iki katlı evi olanlar zengin sayılırdı) evlerinde hizmet ederlerdi. Yarıgöçebe Tatarlar, kışın soğuktan korunmak için toprak çatılı köy kulübelerinde ikamet ederler. Yazın ise keçeden ya da huş ağacı kabuğundan yurtlar kurarlar. Sibir Tatarları, bölgenin el verdiği tüm geçim alanlarında mevcudiyet gösterir. Büyük bir kısmı tarımla da uğraşır. Ekin zamanında bazı Tatar köylerinde sadece çalışamayacak durumda olan çocuklar ve yaşlılar kalır. Diğerleri ot biçme ya da tarla sürme işleriyle uğraşır. Tarımın yanında bostancılıkla da ilgilenirler. Sadece satmak üzere değil kendi ihtiyaçlarını temin için de sebze yetiştirmektedirler. Tatarların ikinci geçim kaynağı hayvancılıktır. At, inek ve koyun yetiştirirler. Atlar yolcuların iki durak arasında taşınması ya da resmî ya da özel yüklerin taşınması işlerinde de kullanılır. Geniş arazilerde yaşayan Tatarların çok azı

³⁷ Yelnitski'nin Tarançileri (Uygurlar) Moğol kavimlerinden saydığı göz önüne alarak Türk soylu Uygurları Türkistan Gayrirusları kategorisine koymak en doğrusu olacaktır. Bkz. K. Yelnitski, *Inorodtsı Sibiri i Sredneaziatskih Vladeniy Rossii*, İzdaniye D.D. Poluboyarınova, SPB, 1895, s. 6.

³⁸ *Starşina*; Rusya'da 1917'ye kadar bir sınıfın ya da locanın işlerinden sorumlu kişidir. *Volost starşinası*, bir volostun idarî işlerden sorumlu seçilmiş kişidir. Rus ordusunda *starşina*, başgedikli ya kıdemli başçavuş rütbesine tekabül eder. Bkz. Ojegov ve Şvedova, "Starşina", *a.g.e.*, s. 1916.

taşıma işiyle uğraşmaz. Bununla birlikte Tatarların en sevdiği iş ticarettir. Türkistanlılarla; Hiveliler ve Buharlılarla, Kırgızlarla ve Avrupa Rusya'sından Rus tüccarlarla ticarî bağları vardır. Genellikle bu ticaretin ana öğeleri pamuklu-yünlü-ipekli kumaşlar, çay, meyve, yün, deri ve yağdır. Bu ürünler ya panayırılarda ya da Tatarların Sibiryâ'nın birçok şehrinde bulunan kendi küçük dükkanlarında alınıp satılır. Bunun yanında Tatarlar gezici ticaretle de ilgilenir. Tuhafiye ürünlerini (küçük ev eşyaları) köyler arasında gezerek satarlar. Sibir Tatarları arasında avcılık da yapılmakla birlikte bu ana uğraşları arasında değildir. En kârlı av, Sibiryâ nehirlerinde ve göllerinde yapılan balık avıdır. Tutukları balıkların büyük bir kısmını komşu şehirlerde satarlar.³⁹

Sibir Tatarlarının Türkistanlı tüccarlarla kurduğu ticaret bağları; İmparatorluğun Türkistan'dan ve üzerinden gelen mallara olan ihtiyacı ile bu bölgeden, Sibiryâ başta olmak üzere İmparatorluğun muhtelif yerlerine emtia teminini teşvik politikasına yön vermiştir denilebilir. Şöyle ki, 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başlarında, başta II. Yekaterina'nın verdiği iltimaslar olmak üzere bölgede gümrük vergisi gibi yerlilerin tâbi olduğu görev ve vergilerden muaf olan ayrıcalıklı tüccar grubu Sibir Tatarları'nı rahatsız etmiş, Genel Valiliğe hatta İmparatoriçe 'ye dek şikayet dilekçeleri yazılarak Türkistanlı tüccarlara tanınan iltimasların kaldırılması rica edilmiştir. Ancak genel ticarî menfaatleri doğrultusunda yönetim bu şikayet dilekçelerine olumlu yanıt vermemiş veya cevapsız bırakmıştır. Bu da zamanla yerel idarenin ve Rus tüccarların genel idareye "sırt çevirmesine" yol açmıştır.⁴⁰

"1822 Yılı Gayriulusların Yönetimi Nizamnamesi (Ustav Ob Upravlenii İnorodtsev)"

Garipov'a göre Batı'nın elde ettiği toprakların yerli halkını yok etme, hatta her anlamda kökünü kazıma politikasının aksine Rus İmparatorluğu, elde ettiği toprakların halkını kendi bünyesine katma, onları vatandaşlaştırma ve "yabancıyı" "kendi olana" dönüştürülmesini hedeflemekteydi.⁴¹ Kolone edilmiş her toprak ve halk gibi Rusya'nın kendine kattığı her halk da durumdan belli noktalarda olumsuz şekilde etkilendi. Bu olumsuzlukların en başında da idarenin yerli halka karşı keyfî davranışları ve yetkilerini kötüye kullanması geliyordu. Elde edilen bölgelere atanan, *inordets*lerin temsilcilerine *tuzemets*, *inorodets*, *inozemets* adları verildi. *Tuzemets*; (genellikle az gelişmiş

³⁹ Yel'nitskiy, *a.g.e.*, s. 89.

⁴⁰ H.Z. Ziyaev, *Uzbeki v Sibiri (XVII-XIX vv.)*, İzd-vo FAN UzSSR, Taşkent, 1968, s. 33, 60.

⁴¹ Garipov, *a.g.m.*, s. 11.

ülkelerde) yerli kimse, bir bölgenin asıl sakini anlamına gelir.⁴² *Inorodets*; çoğunlukla doğulu ülkelerden, ya da bir ülkenin kıyı kesiminden, azınlıklardan olan kişilere denir.⁴³ *Inozemets* ise yabancı kişi, yabancı ülke vatandaşı anlamına gelir.⁴⁴ 16.-17. yüzyıllara ait belgelerde Sibiryalı sakinleriyle ilgili kısımlarda *tuzemets* ve *inozemets* ifadelerin sık sık birbirine karıştığı görülmektedir. Rus hükümetinin ve yerel yönetimin 16.-18. yüzyıllara ait resmî belgelerinde *tuzemets* ifadesinin bilhassa Sibiryalı'nın *inorodetsleri* için kullanıldığına dikkat edilmelidir. *Inorodets* terimi Çarlık Rusya'sının idarî uygulamalarında, Gayriruslara ve onlara dair konuları nitelendirmek için *inozemets* ifadesinden daha sık kullanılmıştır. 16. ve 19. yüzyıllara ait beyannameler, fermanlar, iç yazışmalar, ticarî yazışmalar gibi birçok yazılı belgede karşımıza çıkan *inorodets* adı en çok, sonraki yüzyılın başlarına dek geçerliliğini koruyacak olan 22 Temmuz 1822 tarihli *Gayrirusların Yönetimi Nizamnamesi* (Ustav Ob Upravlenii Inorodtsev) ile bilinmektedir. *1822 Nizamnamesi*nde yerli halkın yaşadığı bölgelerin yönetim sistemini düzenleyen yasal normlardan oluşur ve kendi dönemi için ilerici ve insancıl bir hukuk beyannamesidir.⁴⁵ Sibiryalı Genel Valisi Mihail Mihayloviç Speranski⁴⁶ ve emrindeki G.S. Batenkov tarafından özellikle Sibiryalı bölgesinin yerlileri için geliştirilmiş bu *Nizamname* 4 bölümden, 43 maddeden, 372 fıkradan oluşur, halen "büyük takdir gören benzersiz bir kanun belgesidir. Garipov bu övgü dolu ifadesinin nedenini yine kendi ifadesiyle "yaşam tarzları toplumun olağan normlarına uymayan Kuzey ve Sibiryalı halkların da dahil olmak üzere halkın sorunlarına yasal bir çözüm önerisi getirmesidir" şeklinde açıklar.⁴⁷

⁴² Ojegov ve Şvedova, "Tuzemets", *a.g.e.*, s. 2047

⁴³ Ojegov ve Şvedova, "Inorodets", *a.g.e.*, s. 604.

⁴⁴ Ojegov ve Şvedova, "Inozemets", *a.g.e.*, s. 603.

⁴⁵ R.Ş. Garipov, "Ustav 'Ob Upravlenii Inorodtsev' "1822 g.", *İstoriya Gosudarstva i Prava*, S. 23, Yurist, Moskova, 2010, s. 10.

⁴⁶ Mihayil Mihayloviç Speranski; 1772-1839 yılları arasında yaşamış, I. Nikolay emri ile hazırladığı 45 ciltlik *Svod Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy Imperii* adlı kanun derlemesi ile gelecek nesillere adım taşımış, reformları ve eserleri ile anayasal sistemin en büyük destekçilerinden İmparatorluk Rusyası'nın önemli simalarından biridir. 1810-1812 yılları arasında Dışişleri Bakanlığı (Gosudarstvennyy Sekretar Rossiyskoy Imperii), ardından 1816-1819 yılları arasında Penza Valiliği, 1819-1821 yılları arasında Sibiryalı Genel Valiliği görevlerinde bulunmuştur. Özellikle Sibiryalı Genel Valiliği döneminde gerçekleştirmeye çalıştığı idarî reformlar ve "iç ticarete serbestiyet" tüzüğü dikkat çeker. Bkz. M.A. Korf, *Jizn Grafä Speranskogo*, C.I, Tip. Iigo Otdeleniya Sobstvennoy E.l. V. Kantselyarii, SPB., 1861, s. 188-252; C. 2, s. 165-259; 310-326.

⁴⁷ Garipov, *a.g.m.*, s. 11.

Nizamname 'ye göre farklı eğitim seviyelerine ve yaşam tarzlarına göre Sibiry'a'nın *yasaka* tâbi tüm Gayrirusları üç ana kategoriye ayrılır: İlk sırada şehir ve köylerde yaşayan yerleşikler, ikinci sırada mevsimlere göre yer değiştiren göçebeler, son sırada ise su kaynakları boyunca bir yerden başka bir yere sürekli gezen geziciler ve avcılar yer alır.⁴⁸ Yerleşik *inorodets*ler kendi aralarında tüccarlar (Türkistan'dan gelen Buhara ve Taşkentliler), çiftçiler (Tatarlar, Buhtarma, Biysk ve Kuznetsk bölgelerindeki *yasaka* tâbi halklar), Ruslarla karışık yaşayan az sayıdaki milletler, uzun süredir yerleşiklerin işlerinde çalışan *inorodets*ler olarak ayrılmaktadır. Göçebeler; kendi içlerinde göçebe çiftçiler (Hori Buryatları, Selenginler, Alarlar, Biysk ve Kuznetsk idaresindeki bazı Kaçlar), güneyde hayvancılıkla uğraşanlar (Tunkin Buryatları, Olhon Buryatları ve Nijeudin Tunguzları) ve kuzeyde hayvancılıkla uğraşanlar (Yakutlar, Ostyaklar, Narımlılar, Berezovlular ve Oblular, Pelm Vogulları, Yenisey Tunguzları) olarak ayrılır. Nihayet gezici *inorodets*ler ise Obdorsk Samoyedleri, Turuhansk *inorodets*leri, Karagaslar, Yakut Oblastı'nın yerlileri olan Koryaklar, Yukagirler, Lamutlar vd. sayılmaktadır.⁴⁹ Bu noktadan itibaren açıklığa kavuşturduğumuzu düşünerek *inorodets* sözcüğü Gayriruslar olarak anılacaktır.

Gayrirusların hak ve görevleri Bu dağılıma göre belirlenecektir. Bu nedenle her genel nüfus sayımında belirtilen bu ayrıma uyulması ve kimin hangi kategoride olduğuna dikkat edilmesi gerekmektedir. Buna göre Vali Konseyi'nde dâhili valilere Gayrirusların mevcut durumu göz önüne alınarak her boy ve kavim için hangi sınıfa dâhil edileceklerine dair özel bir program belirleme işi verilmiştir.⁵⁰ Bu program hazırlanırken Gayriruslar geçici olarak yaptıkları işler değil ana geçim kaynaklarına göre ayrılmalıdır. Hristiyan olan yerleşik Gayriruslar için onları Ruslardan ayıracak bir ad kullanılmazken Müslüman ya da pagan inancına sahip olan Gayriruslara *osedlye inorodtsı* (yerleşik Gayriruslar)" denilmiştir. Genel olarak tüm yerleşik Gayriruslar mal hukuku ve devlete karşı yükümlülüklerde Ruslarla eşit değerlendirilir ve aynı yasalara tâbi tutulur.⁵¹ Göçebe Gayriruslar ise yerleşik düzene geçmeleri halinde kendi istekleri ile köylü sınıfına geçebilirler. Böylelikle aşım kısıtlamalar ve askere alınma çekincesi olmaksızın yerleşikler gibi loncalara katılma hakkı elde edebilirler.⁵² Göçebe Gayriruslara gelince, onlar için eski yasalar geçerlili-

⁴⁸ *PSZRİ*, C. 38, s. 394.

⁴⁹ Şerstova, *a.g.m.*, s. 160.

⁵⁰ *PSZRİ*, C. 38, s. 394.

⁵¹ *PSZRİ*, C. 38, s. 395.

⁵² *PSZRİ*, C. 38, s. 397.

ğini korumaktadır. Ekinciliğin artması ile birlikte göçebeler kendi iradeleri dışında köylü sınıfına geçirilmeye zorlanamaz, kendi istekleri olmaksızın başka bir sınıfa dahil edilemezler. Her kuşak için göçebe Gayriruslara aynı toprak tahsis edilir. Tahsis edilen bu arazilerin ayrıntılı bölüşümü göçebelerin kendi pay sistemine veya diğer adetlerine göre şekillenir. Göçebelerin yaşadığı mevcut topraklar, her kavmin bağlı olduğu yerel makamın emri ile ayrıntılı olarak belirlenir ve göçebenin mülkiyeti onaylanır. Rusların Gayriruslara tahsis edilen topraklara keyfi olarak yerleşmesi kesinlikle yasaktır.⁵³

Gayrirusların özel işlerde çalıştırılması; köylü sınıfının ve Gayrirusların görev ve yükümlülüklerine dair alınan özel hükme göre kavmin liderinin bilgisi dahilinde olmalıdır. Gayriruslar kabile reisi veya saygın kişiler tarafından yönetilirler. Göçebeler, her kavmin kendine özgü bozkır yasalarına ve geleneklerine göre yönetilir. Bunun dışında yalnız cezaî suçlarda resmî makamlarda ve genel devlet yasalarına göre yargılanırlar. Cezaî suçlar genelde kasıtlı cinayet işlemek, soygun yapmak, şiddet uygulamak, sahte para basmak, devlet ve kamu malı çalmaktır. Rus şehir ve köylerinde işlenen suçlar, genel hükümler çerçevesinde yerel polis tarafından incelenir.

Gayriruslar, genel nüfus sayımı ile belirlenen kişi sayısına bağlı olarak özel bir hükme göre vergi öderler. Göçebe Gayriruslar kararlaştırıldığı gibi valilikteki genel yükümlülükler tabiidir. Bozkır Yönetimi'nin muhteviyatı göçebe Gayrirusların dahili yükümlülüğündedir. Bunun yanında tüm göçebe gayriruslar mecburi askerlik hizmetinden muafır. Göçebeler damgalı kâğıt vergisinden ve diğer damga vergilerinden muafır.⁵⁴

Gayriruslar ürünlerini köylerde, panayırarda satma ve takas etme hakkına sahiptir. Ancak sıcak içeceklerin göçebe panayırlarında alımı ve satımı kesinlikle yasaktır. Aynı valilikteki memurların göçebe Gayrirus çalışanlarla ne sebeple olursa olsun ticaret yapması yasaktır. Bu ticaret, aracı vasıtası ile de yapılamaz. Memurlar, göçebe Gayriruslara borç veremez, kefil olamazlar. Sivillerin göçebe Gayriruslar ile borç ilişkilerine dair borçlar yönetmeliğine sahip özel bir hüküm vardır. Göçebe Gayriruslar, *starşınaların* (yönetici) sözlü izni ile 100 verst ve daha uzağa, komşu şehirlere, köylere ve panayırara gidebilir. Ancak 500 versten daha ileriye gitmek için *zemıstvo* polisinden yazılı izin almalıdırlar. Göçebe gayrirusların inanç ve ibadet özgürlüğü vardır. Hristiyanlığı benimsemiş olanları Piskoposluğun izniyle kilise inşa etme hak-

⁵³ *PSZRİ*, C. 38, s. 395.

⁵⁴ *PSZRİ*, C. 38, s. 396.

kına sahiptir. Diğer dinden olanları ise ancak Dahili Vali'nin izni ile kendi ibadethanesini inşa edebilir. Yine Dahili Vali'nin veya oblast yöneticisinin izni dahilinde kendi okullarını inşa edebilirler. Bunun yanında Gayriruslar çocuklarını hükümetin açmış olduğu okullara gönderme hakkına da sahiptirler. Gezici/avcı Gayriruslardan bahsedecek olursak dağınık halde ve uzakta yaşayan bu grup genel manada göçebeler için belirlenen kanunlara tâbidirler. Bunun yanında arazilerin kavimler tarafından bölüşülmesi ve tahsisi gezici/avcı Gayriruslar için geçerli değildir. Ayrıca geziciler *zemstvonun* valilikteki malî yükümlülüklerinden muafır, Bozkır İdaresi için yapılan masraflara katılmaz. Gezici/avcı sınıfına buldukları şeritte balık tutmak, avlanmak üzere uyezd-den uyezde, valilikten valiliğe tereddütsüzce geçebilme serbestiyeti verilmiştir.⁵⁵

Gayrirusların nasıl yönetileceği konusunda şu kararlara varılmıştır:^{Yerleşik} Gayrirusların köylüleri, genel Rus köyleri hükümlerine uygun olarak bir *starosta*⁵⁶ seçerler. Köylerdeki kişi sayısı yeterliyse özel bir volost⁵⁷ kurabilirler. Volostun idarî yapısı ve görevleri Rusların oluşturdukları volostlarınkiyle aynıdır. Eğer köy nüfusu volost oluşturmaya yeterli değilse bu nüfus en yakındaki Rus volostunun kapsamına girer.⁵⁸ Göçebe *inorodetslerin* yönetimine bakıldığında 15'ten az aileden oluşan her *stoybişçe*⁵⁹ ya da ulusun, kendi içinde yönetimi vardır. Bunlar en yakın olanların kapsamında sayılırlar. Kabilenin yönetimi, bir *starosta* ya da kabilenin ileri gelen kişisi ve onun iki yardımcısından oluşur. *Starosta*, örf ve adetlere göre seçilir ya da seçim olmaksızın bu makamı miras alır. Kendi boyu içerisinde *knyazets*, *zaysan* vd. isimler taşıyabilir ancak hükümete karşı tüm kabileyi temsil ettiği her noktada ona *starosta* denir.⁶⁰

Gezici/avcı Gayrirusların yönetim sisteminde her grubun bir *starostası* vardır. Bu kişi bazen *knyazets* olarak bazen de farklı adlarla anılır ve yazılı dava görmez. *Starostanın* başında bulunduğu boy hakkında bilgi gerektiği durumda yerel polis onun “sözlü ifadesini” alır. Bir davada gezici/avcı Gayri-

⁵⁵ *PSZRİ*, C. 38, s. 397.

⁵⁶ *Starosta*; küçük bir topluluğu ya da birliği yönetmek üzere seçilmiş veya atanmış kişilere denir. Bkz. Ojegov ve Şvedova; “*Starosta*”, *a.g.e.*, s. 1916.

⁵⁷ *Volost*; Rusya’da 11.yüzyıldan 1929’a dek en küçük idarî-bölgesel birim olan volostlar, köylü sınıfının gelişmesinin bir sonucu olarak ortaya çıkmış, birkaç köyden oluşan, uyezdin alt birimlerinden biridir. Bkz. Ojegov ve Şvedova, “*volost*”, *a.g.e.*, s. 210.

⁵⁸ *PSZRİ*, C. 38, s. 398.

⁵⁹ *Stoybişçe*; göçebelerin geçici ikamet ettikleri yerlere verilen addır. Ayrıca bu isim, göçebelerin, hayvanlarını otlatmak için yaydıkları yerlere de verilir. Bkz. Ojegov ve Şvedova; “*Stoybişçe*”, *a.g.e.*, s. 1929.

⁶⁰ *PSZRİ*, C. 38, s. 400.

ruslar sözlü yolla *starostaları* aracılığıyla çözüme erişemiyorsa ikinci aşamada Gayrirus İdaresi'ne (İnorodnaya Uprava), üçüncü aşamasında yerel *zemstvo* polisine, eğer halen çözümlenemediyse Bölge Mahkemesi'ne (Okrujnoj Sud) yazılı olarak başvurmalıdır. Ceza davaları sözlü mahkeme tarafından incelenmez.⁶¹ Ceza davalarındaki cezalar *Zemstvo Polisi* tarafından yürütülür. Dava karara bağlanırken de bölge mahkemesi bozkır yasalarına ve geleneklerine dayanır.

1822 Nizamnamesinin Gayriruslara getirdiği ticarî düzenlemelerden bahsetmek gerekmektedir. *Nizamname* ile toprak hukuku kadar ticarete de önemli reformlar, belirlemeler ve paylaşımlar meydana gelmiştir. Gayrirusların ticarî hayatını kolaylaştırmak adına Valilik emri ve yerel yönetimin onayıyla; panayırlar için yerin ve zamanın belirlenmesi, Gayrirusların ihtiyaçlarına göre verilecek zamanın tayin edilmesi gerekmektedir.⁶² Gayrirusların ticaret ve sanayideki tüm engellerini kaldırmak hedeflenmektedir. Bu bağlamda vergilerin net tanımı ve toplanması için özel hükümler getirilerek iş basite indirgenmeye, böylelikle gecikmeleri ve zararı önlemek istenmektedir.⁶³

Gayrirusların kendi içlerinde olabildiğince özgür bırakıldığı bir yönetim sisteminde denetim mekanizması nedir? Dâhili Vali ya da Oblast Amiri, yılda bir kez şahsen ya da güvendiği bir yetkiliyi aracı kılarak Gayrirusların işlerini ayrıntılı olarak kontrol etmek üzere *stoybışçelerini* ya da halkın kendini daha rahat ifade edebilecekleri bir mekâm ziyaret etmek, halkın şikayet ve dileklerini dinlemek, suistimal söz konusu ise bu kişiyi tespit ve tevkif etmek, gerekli hallerde üst makamlara sunmak zorundadır. Vali her yıl denetimden sonra Gayrirusların durumu hakkında İdare'ye bilgi verir. Bu tür belgelerin geçerliliği Valinin şahsi sorumluluğundadır.⁶⁴

Sonuç

Çalışmada görüleceği üzere Rusya tarihine dair araştırmalar yapan, çalışmalar hazırlayan ya da yalnızca özel bir ilgi alanı olarak okumalar yapan kişilerin en sık karşılaştığı sorunlardan birisi terminolojidir. Konumuz dahilinde bahsedebiliriz ki İmparatorluk Rusya'nın devlet müesseselerini anlamak, idarî ve hukukî terminolojiyi doğru yorumlamak için sıklıkla özel terminoloji sözlüklerine başvurmak, kendi tarihimizden mukayeseler yaparak

⁶¹ *PSZRİ*, C. 38, s. 401.

⁶² *PSZRİ*, C. 38, s. 402.

⁶³ *PSZRİ*, C. 38, s. 403.

⁶⁴ *PSZRİ*, C. 38, s. 411.

zihnimizde bir yere oturtmak çabası sıklıkla ana konuyu kaçırmanıza neden olmaktadır. Bu noktada idarî ve hukukî bir çok konuda Rusya tarihini doğru terminoloji ile okumak için A.İ. Miller'in editörlüğünde 10 yıl kadar önce çıkmış *Ponyatiya o Rossii* (Rusya'da Dair Kavramlar) adlı eser önerilebilir.⁶⁵ Bunun yanında V.N. Tatişçev'in, S.İ. Ojegov ve N.YU. Şvedova'nın, V.İ. Dal'in, D.N. Uşakov'un, F.A. Brokgauz ve İ.A. Efron'un, M.R. Fasmer'in sözlüklerinden başucu kaynağı olarak sürekli yararlanılabilir.

Çalışmamızın genel sonuçlarını özetlersek, Rusya'da *inorodets* yani Gayrirus söyleminin, resmî bir kavram olarak ele alınışından ve 1822'de mevzuata girişinden çok önce ortaya çıktığı anlaşılır. Bunun yanında *inorodets* teriminin, M.M. Speranski'nin reformlarının bir sonucu olarak 19.-20. yüzyıl başlarında doğu Rusya'nın merkezden uzak bölgelerindeki yerleşik ve göçebe sakinlerinin İmparatorluk ile etkileşimi sonucunda gelişen bir "etno-sınıfı" temsil ettiği görülür. Bu kavramın ortaya çıkışı ve gelişimi, bilhassa Sibiry faktörünün Rusya'nın sömürge politikasındaki şekillendirici rolünü anlamamızı sağlayacaktır. Bununla birlikte kavram, bizlere İmparatorluğun Sibiry, Kafkasya ve Türkistan'daki sınırlarına bakışma ve ilişkilerine ışık tutacaktır.

Kısaca tekrar edersek 1822 *Nizamnamesi*'nin en önemli getirisi Gayrirusların toprak üzerindeki haklarını detaylı bir şekilde ele alması, durumunu netleştirmesi ve Gayrirusların haklarını sağlamlaştırmasıdır. Speranski'nin reformu, Gayrirusların özyönetimini olumlu yönde etkilemiştir. Dolaylı yönetim uygulamalarına son vererek, somut özyönetim organlarına sahip bir devlet velayeti sistemini başlatmıştır. Böylelikle dönemin tarihî konjonktüründe yerli halkların, ülkenin siyasî ve sosyo-ekonomik çarkının içine girişinde yaşayacağı sancıları en aza indirmek hedeflenmiştir. Bu noktada 1822 *Nizamnamesi*'nin dikkat çeken noktası Gayrirusların özbenliğine ve geleneklerine asgari seviyede müdahale ile başta toprak hukuku olmak üzere içtimaî ve iktisadî hakları da çerçevesi çizilerek belirgin hale getirilmiş, böylelikle yönetimde hak ihlallerinin önüne geçilmeye çalışılmıştır. Yukarıda verilen bilgilerden göçebe ve gezici Gayrirusların kendi bozkır yasalarına ve geleneklerine tâbi oldukları ancak her kavmin kimi noktalarda önemli derece de farklı geleneklere sahip olması, örfî kanunların neredeyse tamamının sözlü gelenekle korunmuş olmasından dolayı ile işlerin karışık ve belirsiz hale geldiği noktada yerel makamlara başvurulmuştur.

⁶⁵A.İ. Miller vd., "*Ponyatiya o Rossii*". *K İstoriçeskoj Semantike İmperskogo Perioda*, C. 1-2, Seriya "StudiaEuropaea", Novoye Literaturnoye Obozreniye, Moskva, 2012.

Kısacası davaların çözümünde bozkur kanunlarındaki eksiklik İmparatorluğun, yasallaştırması ile kapatılmıştır.

Rusya'daki Gayrirusların ve bilhassa Sibirya sahasındaki Türklerin hukukî ve ekonomik durumlarını anlamak için Rusya'nın baştan günümüze kanunlarını incelemek, en azından PSZRİ'nin ayrıntılı bir okumasını yaparak genel bir çıkarımda bulunmak, geçmişten günümüze Rusya'nın emperyal politikalarını anlamak gerekir. Konu hakkında Türkiye'de neredeyse yok denecek kadar az çalışmaların geliştirilmesi bu noktada oldukça önem arz etmektedir. Elbette bir makale bünyesinde yeterince izah edilemeyecek kadar derin ve önemli bir konu olan Çarlık Dönemi Gayriruslar hukukuna mümkün bu çalışma ile olduğunca bir girizgah yapılmaya çalışılmış, konunun ülkemizde ilgi yaratması ümit edilerek gelecek çalışmalara temel oluşturması amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

- "İnoy", *Etimolojiçeskiy Onlayn-Slovar' Russkogo Yazıka Krılova G.A.* URL: <https://lexicography.online/etymology/krylov/%D0%B8/%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B9> Erişim Tarihi: 18.12.2022.
- "Slovar' Akademii Rossiyskoy", URL: <https://runivers.ru/lib/book3173/> Erişim Tarihi: 18.03.2022.
- ADRİANOVOY-PERETS, V.İ. (Ed.), *Povesti Vremennıh Let*, Çev. D.S. Lihaçeva, SPB., RAN, 1996.
- AYUPOVA, Dilyaram, "Uygurların Kazakistan'a Yerleşmesi ve Bugünkü Durumları", *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2019.
- BOBROVNİKOV, V.O. ve MİRİ, S.J. (Haz.), "Svoi 'Çüjiye': İnorodtsı i Tuzemtsı v Rossiyskoy İmperii". *Orientalizm vs. Oriyentalistika (Sbornik Statey)*, Moskova, Sadra, 2016, s. 167-206.
- BROKGAUZ, F.A. ve EFRON, İ.A., "Ordıntsı", *Entsiklopediçeskiy Slovar'*, C. 22, SPB., Tipo-Lit. İ.A. Efrona, 1897, s. 123.
- DAL, V.İ., "Yasak", *Tolkovy Slovar' Jivogo Velikorusskogo Yazıka*, SPB.-Moskova, İzdaniye Knigoprodavtsa-Tipografa M.O. Vol'fa, 1882, s. 701.

- DAMEŞEK, L.M. ve DAMEŞEK, L.İ. *Yasak v Sibiri v XVIII-Naçale XX Veka*, İrkutsk, İzd-vo İGU, 2014.
- DURANLI, Muvaffak, “Saha (Yakut) Türklerinin Hristiyanlaştırılma Sürecine Genel Bir Bakış”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, C. VIII, S. 2, İzmir, 2008, s. 81-86.
- KORF, M.A., *Jizn Grafa Speranskogo*, C. 1-2, SPB., Tip. II-go Otdeleniya Sobstvennoy E.İ. V. Kantselyarii, 1861.
- LANGANS, F., *Slovar’ Yuridiçeskiy ili Svod Rossiyskih Uzakoneniye, Po Azbuçnomu Poryadku Dlya Praktiçeskogo Upotrebleniya İmperatorskogo Moskovskogo Universiteta v Yuridiçeskom Fakul’tete*, Moskova, v Universitetskoy Tipografii u N. Novikov, 1788.
- LEBEDİÇ, A.A., “ ‘Leksikon’ V.N. Tatişçeva: Analiz Strukturu i Soderjaniya”, *Materiali Vserossiyskoy Konferentsii Molodih Uçenih*, S. 17, Ed. E.A. Çernouhov, UrGPU, 2017, s. 104-105.
- OJEGOV, S.İ. ve Şvedova, N.YU., “Tuzemets”, *Tolkoviy Slovar’ Russkogo Yazıka*, Azbukovnik, 2001.
- Polnoye Sobraniye Zakonov Rossiyskoy İmperii*, C. 3, 4, 16, 38, Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii, SPB, 1830.
- SLOCUM, John W., “Who, and When, Were the Inorodtsy? The Evolution of the Category of ‘Aliens’ in Imperial Russia”. *The Russian Review*, C. 57, S. 2, 1998, s. 173-190.
- Slovar’ Akademii Rossiyskoy*, SPB., İzd-vo İmperatorskaya Akademiya Nauk, 1789-1794.
- SPERANSKİY, M.M. vd., *U İstokov Finansovogo Prava*, Moskova, Statut, 1998.
- SPERANSKİY, M.M., *Proyektı i Zapiski*, İzd-vo AN SSSR, Moskova-Leningrad, 1961.
- SPERANSKİY, M.M., “Rukovodstvo k Poznanyu Zakonov”, *Soçineniye Grafa Speranskogo*, SPB., Tip. Vtorogo Otdeleniya Sobstvennoy Ego İmperatorskogo Veliçestva Kantselyarii, 1845.

- SPERANSKİY, M.M., Haz. P.V. Kraşennikov, Moskova, Statut, 2015.
- SPERANSKİY, M.M., *Obozreniye İstoriçeskih Svedeniy O Svode Zakonov*, İzdaniye 2-oe, Tip. II Otdeleniya Sobstvennoy E.İ. V. Kantselyarii, SPB., 1835.
- SPERANSKİY, M.M., *Proekti i Zapiski*, Ed. S.N. Valka, İzd-vo AN SSSR, M.-L., 1961.
- SPERANSKİY, M.M., *Zapiska M.M. Speranskogo Ob Ustroystve Sudebnih i Pravitel'stvennih Uçrejdeniy v Rossii (1803 g.)*, SPB., 1902
- SREZNEVSKİ, İ.İ., *Materialı Dlya Slovarya Drevnerusskogo Yazıka Po Pis'mennım Pamyatnikam*, C.1, SPB., 1893.
- ŞERSTOVA, L.İ., "Transformatsiya Vospriyatiya Narodov Sibiri v İstoriçeskom Kontekste Russkoy Kolonizatsii XVII-Naçala XX v.". *Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta*, S. 76, 2022, s. 157-165. DOI: [10.17223/19988613/76/19](https://doi.org/10.17223/19988613/76/19) Erişim Tarihi: 03.12.2022.
- TATIŞÇEV, V.N., *Leksikon Rossiyskoy İstoriçesкой, Geografiçesкой, Politiçesкой i Grajdanskoy*, Bölüm 3, Tip. Gornago Uçilişça, SPB., 1793.
- TİHOMİROV, M.N.ve EPIFANOV, P.P., *Sobornoye Ulojeniye 1649 Goda*, İzd-vo MGU, Moskova, 1961.
- TOPSAKAL, İlyas, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre 1552-1917 Rus Çarlığı ve Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018.
- ÜNAL, Fatih vd. (Haz. ve Çev.), *Sibir Hanlığı Kronikleri II Stroganov Kroniği*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020.; Fatih ÜNAL vd. (Haz. ve Çev.), *Sibir Hanlığı Kronikleri I Yesipov Kroniği*, İstanbul, Ötüken Neşriyat, 2020.
- VAGİN, V.İ., *İstoriçeskiye Svedeniya o Deyatel'nosti Grafa M.M. Speranskogo v Sibiri s 1819 po 1822 God*, 2, SPB., 1872.
- YEL'NİTSKİY, K., *İnorodtsı Sibiri i Sredneaziatskih Vladeniy Rossii*, İzdaniye D.D. Poluboyarinova, SPB., 1895.

YURYEVIÇ, K.A., “ ‘İnorodtsı’ Rossiyskoy İmperii: K İstorii Vozniknoveniya Ponyatiya”, *Teoriya i Praktika Obşçestvennogo Razvitiya*, S. 13, 2014, s. 117-120.

HİNTLİ KÂŞİF/CASUS AHMET ŞAH NAKŞİBENDİ'NİN TÜRKİSTAN'A YAPTIĞI SEYAHAT VE GÖZLEMLERİ

Meryem Özer*

Öz: Seyahatnameler, sübjektif tarafı olmakla birlikte, farklı coğrafyalar ve toplumlar hakkında seyyahın gözlem ve tecrübelerinin aktarılması bakımından tarih sahasında önemli yer tutan yazılardır. Çeşitli amaçlarla yola çıkan seyyahların tuttuğu notlar, günlükler, raporlar seyahatnameleri/gezi yazılarını oluştururlar. XIX. yüzyıldan itibaren gittikçe gelişen ve zenginleşen seyahat yazıları içinde Türkistan ile ilgili olanlar da azımsanmayacak ölçüdedir. 1852 yılında Hoca Ahmed Şah Nakşibendi, İngilizler tarafından İngiliz casus Teğmen W. H. Wyburd'un Türkistan'a gittikten sonra kendisinden bir daha haber alınmaması üzerine onun akıbetini öğrenmek için Mançu işgali altındaki Doğu Türkistan ile Batı Türkistan'daki Hokand ve Buhara Hanlığı'na gönderilmiştir. Keşmir'den yola çıkan Ahmed Şah Nakşibendi Yarkend, Kaşgar, Oş, Hokand, Akmesicid ve Buhara gibi Türkistan'ın en önemli şehirlerine gitmiştir. Bu makalenin yazılma amacı, Mir İzzetullah'tan sonra İngilizler tarafından Türkistan'a gönderilen ikinci yerli kâşif/casus olan Ahmed Şah Nakşibendi'nin bu seyahati sırasında bölgenin siyasi, sosyal ve ekonomik durumu hakkında tuttuğu notları aktararak bu alandaki çalışmalara katkıda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan, 19.yüzyıl, Seyahatname, İngiltere

INDIAN EXPLORER AND SPY AHMED SHAH NAQSHBANDI'S TRAVEL TO TURKESTAN AND HIS OBSERVATIONS

Abstract: Although the travelogues have a subjective side, they are writings that have an important place in the field of history in terms of conveying the traveler's observations and experiences about different geographies and societies. The notes, diaries and reports kept by travelers who set out for various purposes form travelogues/travel writings. XIX. Among the travel writings that have been developing and enriching gradually since the 19th century, the ones related to Turkestan are not to be underestimated. In 1852, Hodja Ahmet Shah Naqshbandi was sent by the British to the Manchu-occupied East Turkestan

---

* Dr., MEB, İstanbul/Türkiye, mrvozer@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3394-8490

and the Kokand and Bukhara Khanate in West Turkestan to learn about the fate of British spy Lieutenant W. H. Wyburd, after he was not heard from again after he went to Turkestan. Ahmet Shah Naqshbandi, who set out from Kashmir, went to the most important cities of Turkestan such as Yarkend, Kashgar, Osh, Kokand, Akmesjid and Bukhara. The purpose of writing this article is to contribute to the studies in this field by transferring the notes that Ahmet Shah Naqshbandi, the second local explorer/spy sent to Turkestan by the British after Mir Izzetullah, took during his travels on the political, social and economic situation of the region.

Keywords: Turkestan, 19th century, Travelogue, England

Giriş

Dünyada büyük değişim ve gelişmelerin yaşandığı bir dönem olan XIX. yüzyıl, Türkistan coğrafyası için de oldukça önemli gelişmelere sahne olmuştur. Bu dönemde Türkistan özellikle coğrafi konumu, yer altı, yerüstü kaynakları ve ticari imkânları bakımından dönemin güçlü ve sömürgeci devletlerinin ilgi odaklarından biri haline gelmiştir. Bu devletlerden biri İngiltere'dir. İngilizlerin Türkistan'la ilgilenmelerinin başlıca nedenleri bölgenin ekonomik potansiyeli ve Rusya'nın bölgedeki Hanlıklara yönelik gittikçe artan yayılmacı siyasetidir¹. İngiltere; hem ürettiği mamullere yeni pazarlar bulmak hem ticaretini güçlendirmek için yeni nüfuz sahaları bulmak hem de Rusya'nın Türkistan yoluyla güneye inerek Hindistan'ın güvenliğini tehdit etmesini engellemek amacıyla bölgedeki Hanlıklarla ittifaklar kurmaya çalışmış; bu doğrultuda elçiler, seyyahlar, misyonerler, casuslar göndererek bu bölgeyi keşfetmeyi amaçlamıştır.

İngiltere'nin elçi gönderdiği Hanlıklardan biri Hive'dir. İran'daki İngiliz elçisi, Basra Körfezi'ndeki komodor idaresinin gemisinde tercüman olarak görev yapan Teğmen W. H. Wyburd;² Stoddart ve Conolly'nin akıbetini öğ-

¹ T. Yuan, "Yakub Beg (1820-1877) Çin Türkistan'ındaki Müslüman ayaklanması", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Çev. E. B. Özbilen, 1993, s. 74.

² William Henry Wyburd 1833'te Ailesinin geçimini sağlayabilmek için Doğu Hindistan Şirketi'nin Bombay yönetimi altındaki İngiliz Hint Donanması'na askeri öğrenci olarak girdi. 1830 yılında teğmen rütbesi elde etti. 1833 yılında başta Farsça olmak üzere Doğu dillerindeki kabiliyeti sayesinde Basra Körfezi'ndeki tuğamirale tercüman olarak görevlendirildi. Bu yıllarda Hindistan'daki İngiliz yönetimindeki diğer deniz subaylarıyla birlikte Arap Yarımadası'nı gezdi ve Arabistan ile ilgili bilgi elde etti. 1835 yılında İngilizlerin İran Büyükelçisi John Campbell tarafından Stoddart ile Conolly'nin akıbetini öğrenmek ve Hazar Denizi'nin doğu kıyılarını keşfetmek amacıyla Hive'ye gönderilmiştir. Yolculuğa çıktıktan kısa bir süre sonra kendisinden

renmek,³ aynı zamanda Hazar Denizi'nin doğu kıyılarını keşfetmek⁴ amacıyla Hive'ye gönderilmiştir.⁵ Wyburd, Hacı Ahmed Arap ismiyle 1835 yılında kılık değiştirerek Tahran'dan Asrabad'a doğru yola çıkmış⁶ ancak yaklaşık on yıl boyunca kendisinden haber alınmamıştır. Türkistan'a 1845 yılında yaptığı seyahat sırasında Wyburd hakkında da araştırma yapması istenen Joseph Wolff, Wyburd'un Hive'ye giderken tutsak edilerek Buhara'ya götürüldüğü ve Stoddart ve Conolly'den birkaç yıl önce hapsedildiği, daha sonra da idam edildiğini rapor etmiştir.⁷ Fakat Joseph Wolff'un raporundan üç yıl sonra (1848) Wyburd'un hâlâ hayatta olduğu, Buhara'da tutsak edildiği, daha sonra kaçarak Hokand'a ulaştığı, burada bir Rus casusu olduğu şüphesiyle tekrar ele geçirildiği yönündeki bilgiler ortaya çıkmıştır.⁸ Bu bilgilerin ortaya çıkması Hokand Han'ı Hüdayar Han'ın Peşaver'e bir elçi göndermesiyle gerçekleşmiştir. Hüdayar Han; Taşkend ile Deşt-i Kazak yolunda, adının "Wypart" ve bir İngiliz olduğunu, uzun yıllar seyahat ettiğini iddia eden birisini yakaladığını, bu kişinin İngiliz tebaası olup olmadığını teyit etmek adına herhangi bir subay gönderilirse serbest bırakılacağını bildiren bir elçiyi 20 Mart 1848 tarihinde Hindistan Genel Valisi Albay Lawrence'a göndermiştir. Yaklaşık iki yıl boyunca yapılan soruşturmalardan ve teşebbüslerden⁹ bir sonuç alınmasa da 1852 yılında Hindistan -İngiliz- Hükümeti Stoddart ile Conolly'nin idamlarının her türlü uluslararası baskıya rağmen engelleyemediklerini, böyle bir olayın bir daha yaşanmaması için bir İngiliz yerine yerli bir ajan olan Ahmed Şah'ı, Wyburd'un akıbetini öğrenmek için Türkistan'a gönderdiğini belirtir.¹⁰

---

bir daha haber alınmamıştır. J. Grover, *The Bokhara Victims*, London, Chapman and Hall, 1845, s. 243-261.

³ G. C. Hurlbut, "Geographical Notes", *Journal of the American Geographical Society of New York*. Vol. 24, s. 430.

⁴ J. Grover, *a.g.e.*, s. 250.

⁵ Hansard, House of *Commons Sitings Debate*, 30 May 1851, vol.117, cols 261-8, s. 262.

⁶ Grover, *a.g.e.*, s. 256. Hansard, s. 263.

⁷ J. Wolf, *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, London, J. W. Parker, 1846, s.222, 235. Hansard, *a.g.e.*, s. 262. "Chronicle", *The Asiatic Journal and Monthly Miscellany*, Vol. IV, November-April, 1845, s. 207-208. Grover, *a.g.e.*, s. 253.

⁸ Hansard, *a.g.e.*, s. 262. Hurlbut, *a.g.e.*, s. 430.

⁹ Hansard, *a.g.e.*, s. 263.

¹⁰ Hansard, *a.g.e.*, s. 265. H. Rawlinson, *England and Russia in the East*, London, John Murray, 1875, s. 232.

Hoca Ahmed Şah Nakşibendi'nin Hayatı ve Faaliyetleri

Kaynaklarda hayatıyla ilgili bilgiler hayli kısıtlı olan Ahmed Şah, çok sayıda müridi bulunan, çevre ülke ve bölgelerde büyük saygı gören, dini bakımdan yüksek itibar sahibi Keşmirli Hoca Şah Niyaz'ın oğludur¹¹. Atalarının kökeni Babür Şah'a kadar dayanan Ahmed Şah Nakşibendi'nin babasının dedesi Hoca Muhammed Yusuf'tur. Onun oğlu Hoca Abdurrahim, babası hayattayken İstanbul'a gitmiş, Hindistan üzerinden memleketine geri dönmüştür. Geri dönüşü dönemin devlet adamları tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Hatta Lahor Valisi, Hoca Abdurrahim'i kendi bölgesinde kalmaya ikna ederek ona Imadebad kasabasının yönetimini vermiştir. Afgan Ahmed Şah'ın burayı işgal etmesi üzerine Keşmir'e geri dönen Hoca Abdurrahim, büyük bir saygıyla karşılanmış ve bu saygı yaşamı boyunca devam etmiştir¹².

Abdülrahim'in oğlu, Ahmed Şah'ın babası Hoca Şah Niyaz da babasına gösterilen saygıya mazhar olmuş¹³, gelirlerini hayır kurumlarına tahsis ettiği, Keşmir'in Afgan valileri ona çok geniş ve değerli araziler hibe etmişlerdir. Ancak Keşmir, Ranjit Sinh tarafından işgal edildikten sonra Şah Niyaz'ın mallarına el konulmuştur. Buranın kendisi ve ailesi için güvenli bir yer olmaktan çıkması üzerine Şah Niyaz, Keşmir'den ayrılmaya karar vermiştir. Bölgedeki Müslümanlar tarafından büyük saygı ve sevgi gösterilen bu aileye Yarkend ve Kabil gibi bazı şehirlerin ahalisi, kendi şehirlerine yerleşmeleri için teklifte bulunsalar da aile Ladak'a yerleşmeyi tercih etmiştir¹⁴.

Hoca Şah Niyaz zamanında Mir İzzetullah vasıtasıyla İngilizlerle (William Moorcroft) bağlantı kuran ailenin Ahmed Şah zamanında da bu bağlantıyı devam ettirdiklerini hatta daha da ileriye götürdükleri anlaşılmaktadır¹⁵. Özellikle yukarıda da belirttiğimiz gibi Ahmed Şah'ın dini karakteri ve itibarı onun Türkistan bölgesine rahatça girmesini ve buralarda gözlem yapmasını hayli kolaylaştırmıştır. Nitekim Ahmed Şah başta Yarkend olmak üzere Doğu

¹¹ Ahmed Shah Nakshahbandi, "Route from Kashmir, viâ Ladakh, to Yarkand", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, İng. Çev. J. Dowson, Vol. 12, 1850, s. 272.

¹² W. Moorcroft- W. Trebeck, *Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara*, London, J. Murray. 1841, s. 241-242.

¹³ Ahmed Shah Nakshahbandi, *a.g.m.*, s. 241-242.

¹⁴ W. Moorcroft- W. Trebeck, *a.g.e.*, s. 24.

¹⁵ W. Moorcroft- W. Trebeck, *a.g.e.*, s.21.

Türkistan'ın birçok şehrine gitmiş, bu şehirlerde çeşitli faaliyetlerde (ticari, dini ...) bulunmuştur.¹⁶

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Afganistan ve Türkistan'ın batısındaki hanlıkların ticari ve siyasi vb. durumları hakkında bilgi edinmek için yerli kâşifleri bu bölgelere göndererek istihbarat toplayan İngilizler¹⁷ Ahmed Şah Nakşibendi'nin bu özelliğinden faydalanmak istemişlerdir. Nitekim Ahmed Şah yukarıda da açıkladığımız gibi Teğmen Wyburd'un akabetini öğrenmek için 1852 yılında oğlu Gafur Han'm da kendisine eşlik ettiği¹⁸ Mançu işgalindeki Doğu Türkistan, Hokand ve Buhara Hanlığı'na seyahatini gerçekleştirmiştir.¹⁹ Ahmed Şah ve ailesinin İngilizlerle yakınlığı ileriki tarihlerde de devam etmiştir; hatta Ahmed Şah ve oğlu Gafur Han, T. D. Montgomerie tarafından 1863 yılında faaliyete geçirilen "Pundit" projesine de dâhil edilmek istenmişlerdir.²⁰

Ahmed Şah'm 1846 ve 1852 yıllarında Türkistan'a yaptığı seyahatin anıları Kraliyet Coğrafya Topluluğu tarafında Farsçadan İngilizceye çevrilerek bu topluluğun dergilerinde yayımlanmıştır.²¹

1846 yılında Srinagar'dan Yarkend'e giden Ahmed Şah, bu yolculuyla ilgili hatıralarını Lord Elphinstone'un isteği üzerine kaleme almış, yazdıkları J. Dowson tarafından Farsçadan İngilizceye çevrilmiştir. Leh üzerinden Yarkend'e giden Ahmed Şah, güzergâhı üzerindeki bölgelerin iklimi, bitki örtüsü, geçitleri vd. coğrafi özellikleri; üretilen ürünler, yaptıkları ticaret vd. ekonomik gelirleri; şehir ve köylerde yaşayan insanların nüfusu, etnik yapısı, gündelik

---

¹⁶ J. Wood, *A Journey to The Source of The River Oxus*, London, John Murray, 1872, s. 180. Ahmed Shah Nakshahbandi, *a.g.m.*, s.60.

¹⁷ Özer, *a.g.m.*, s.295.

¹⁸ "Proceedings of the Asiatic Society for the Monts of Marchand", *The Journal of the Asiatic Society of Bengal*, V.32, No. 209, 1863, s. 177.

¹⁹ Ahmud Shah Nukshbundee, "Narrative of the travels of Khwajah Ahmud Shah Nukshbundee Syud who Started from Cashmere on the 28th October 1852 and Went Through Yarkund, Kokan, Bokhara and Cabul in Search of Mr. Wyburd", *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 25, 1863, s. 344. "Proceedings of the Asiatic Society for the Monts of Marchand", s. 177.

²⁰ "Proceedings of the Asiatic Society for the Monts of Marchand", s. 177.

²¹ 1846 yılındaki seyahat anıları: Ahmed Shah Nakshahbandi, Route from Kashmîr, viâ Ladakh, to Yarkand. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (J. Dowson, İng. Çev. Vol. 12, 1850, s. 372-385; 1852 yılındaki seyahat notları: Ahmud Shah Nukshbundee Narrative of the travels of Khwajah Ahmud Shah Nukshbundee Syud who Started from Cashmere on the 28th October 1852 and Went Through Yarkund, Kokan, Bokhara and Cabul in Search of Mr. Wyburd. *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 25, 1863, s. 344-358.

yaşamı, dini inanışları vd. sosyal yapıları hakkında bilgiler vermiştir. Ayrıca Yarkend'deki Mançu yönetiminin özellikleri (toprak, vergi, askerlik, hukuk vb.) halkın Mançu hükümetine karşı sorumlulukları, burada yaşayan Müslümanların statüleri; bunların yanında Yarkend'deki gündelik yaşam ve ticaret, Müslümanlar dışında bölgede yaşayan gruplar ayrı bir başlık olarak ele alınmıştır. Ahmed Şah'ın bu seyahati ile ilgili verdiği bilgilerin bu dönemde benzer güzergâhlarda seyahat eden seyyahların, başta W. Moorcroft ve Mir İzzetullah olmak üzere, bilgileriyle karşılaştırıldığında birbirleriyle yakın oldukları görülmektedir.²²

Ahmed Şah'ın 1852 Yılındaki Türkistan Seyahati

Ahmed Şah Nakşibendi, Binbaşı Macgregor ve Albay Mackeson'un isteği üzerine, 28 Ekim 1852'de, yanına altı at ve uşak alarak Ladak yolculuğuna başlamıştır. Ladak'ın ikliminin çok soğuk olduğuna değinen Ahmed Şah, bölgede öncelikle buğday ve "jorge" bitkisinin yetiştirildiğini söyler. Halkın temel tüketim maddesinin ise Lassa'da getirilen çay ve Keşmir'den getirilen ghee²³ ile kullandıkları tulkairdir²⁴ olarak belirtir. Ahmed Şah'ın bu ifadelerinden bölgede ticaretin canlı olduğu anlaşılmaktadır. Özellikle temel ihtiyaç maddelerinin komşu bölgelerden ithal edildiği bilgisini veren Ahmed Şah, bu nedenle Ladak'ta yaşamın oldukça pahalı olduğu yorumunu yapar. Ladak'ta yaşayan halkı misafirperver olarak nitelerken, onların kültürel özellikleri ve aile yapıları hakkında da bilgiler verir. Bu bilgilerin içinde en ilgi çekicilerinden birinin ailedeki tüm erkek kardeşlerin ortak bir eşinin olduğudur. Kıyafetlerini bir kez giydikten sonra onları yıpranana kadar asla çıkarmadıkları ise başka ilginç bir detaydır. Halkın putperest olduğu ve "Mane" olarak adlandırıldıkları bir tanrıya tapukları ise bir başka anekdottur.²⁵

7 Ocak'ta Ladak'tan ayrılan Ahmed Şah Yarkend yolculuğuna başlamıştır. Ladak'tan Yarkend'e iki güzergâh üzerinden gidildiğini ve bu güzergâhlardan birisinin Yaz Yolu olarak adlandırılan Maryhan, bir diğeri Kış Yolu

²² Karşılaştırma için bkz: Moorcroft, W. ve Trebeck, G. *Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara*, London: J. Murray, 1841. Meerİzzut-Oollah, *Travels in Central Asia* İng. Çec. Capt. Henderson, The Foreign Department Press, 1872.

²³ Bir çeşit tereyağıdır.

²⁴ Kavrulmuş buğday ve arpadır.

²⁵ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 345.

olarak adlandırılan Ekdan olduğunu belirtir.²⁶ Tüccarların, zor iklim koşullarına ve tüccar soyguncular olarak bilinen Kanjutların (Hazaralar) saldırılarına sık sık maruz kalmalarına rağmen Kış Yolu'nu tercih ettiklerini ifade eder.²⁷ Bunun nedeni olarak da Kış Yolu'nun mesafesini Yaz Yolu'nun yarısı kadar olması ve Yaz Yolu'nun kış boyunca karla kaplı olması olarak gösterir.

Zorlu bir yolculuktan sonra Doğu Türkistan sınırlarına giren Ahmed Şah, önce kalabalık ve ticari açıdan canlı bir şehir olan Kargalık'a gitmiştir. Buradan yoluna devam eden Ahmed Şah, yaklaşık bir ya da iki gün içinde bölgenin en önemli akarsularından biri olan Yarkend Nehri'ne ulaşmıştır. Ahmed Şah, genelde seyahatlerin detaylı bilgileri vermeye çalıştığı Yarkend Nehri'nin kış mevsiminde donduğu ve ulaşımın buzla kaplı nehir üzerinden yapıldığı, normal zamanlarda ise feribotlarla sağlandığı bilgisini verir.²⁸

17 Şubat'ta Yarkend'e giren Ahmed Şah'ın burada yaptığı ilk iş Teğmen Wyburd hakkında bilgi edinmek için araştırma yapmak olmuştur. Ayrıca bir adamını da yine aynı amaçla Aksu'ya göndermiştir. Ancak ne kendisi ne de Aksu'ya gönderdiği adamı Wyburd hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.²⁹

Ahmed Şah, notlarında burada yaptığı gözlemler sonucunda bölge ve Pekin arasındaki iletişim ve ulaşımın nasıl yapıldığı yönündeki bilgilere de yer vermiştir. Mançuların Aksu üzerinden Yarkend ve Pekin arasında iletişimi "dak" adı verilen görevliler aracılığıyla düzenli geliş gidişlerle sağladıklarını belirtir. Yine Mançuların iletişim ve ulaşım sağlamak adına Kaşgar Nehri üzerinde Yenişehir (*Inyshuhr*) adında yeni bir şehir kurduklarını, bu şehrin Kaşgar, Yarkend, Aksu ve Hoten'den gelen yolların kesişme noktasında olduğunu belirtir. Ayrıca bu şehirden Pekin yönündeki güzergâh üzerinde bulunan Üç Turfan'a giden yolun nedenini belirtmeden seyahatçılara kapatıldığını da altını çizer.³⁰

Yaklaşık üç buçuk ay Yarkend'de kalan Ahmed Şah, Yarkend'in idari, askeri, ekonomik ve sosyal özelliklerini gözleme imkânı bulmuştur. Onun verdiği bilgilere göre şehrin yönetiminden sorumlu olanlar Mançulu

²⁶ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 346.

²⁷ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 347.

²⁸ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 347.

²⁹ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 347.

³⁰ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 348.

vali ve onun yardımcısı “anban” ile anbanın yardımcısı “dalocah”dır. Ahmed Şah, bu idarecilerin bölge ahalisiyle neredeyse hiç iletişime girmediklerini belirtir ve ihtiyaç duydukları her şeyi Yarkend’in Müslüman yöneticisi vasıtasıyla gerçekleştirdiklerini ifade eder. Bu yöneticilerin tamamen Mançulardan oluşan, sayıları altı-yedi bin kişiyi bulan piyade birlikleriyle birlikte bir kalede ikamet ettiklerini söyler. Halkın genellikle hallerinden hoşnut olduğunu ve yöneticilerden şikâyet etmedikleri yorumunda bulunur. Ayrıca buradaki ahalinin, ürünün yaklaşık onda birine tekabül eden arazi vergisi dışında devlete başka vergi ödemedikleri tespitinde bulunur.³¹

27 Mayıs'ta Kaşgar'a gitmek için yola çıkan Ahmed Şah, yolculuk esnasında Yarkend'den Kaşgar'a giden yol üzerindeki yerleşim yerlerinin bereketli bölgeler olduğunu belirtir. Altı günlük yolculuktan sonra Kaşgar'a giren Ahmed Şah'ın, Kaşgar'la ilgili verdiği ilk bilgi Hokand Hanlığı'nın Kaşgar üzerindeki siyasi baskısıdır. Nitekim Hokand'da sürgünde bulunan Hocalar ailesinin üyelerinden Buzurg Hoca'nın Kaşgar'da siyasi itibarının arttığı, bu durumun da Mançulu yetkililer tarafından Doğu Türkistan'da sıkıntı yaratacağının düşünüldüğünü, tedbir olarak Hokand'a geçişlerin durdurduğunu kaydetmektedir. Yine Mançulu yetkililerin Doğu Türkistan için vergi verdikleri ancak 1852 yılından itibaren Hokand Hanlığı ile ilişkilerin bozulduğu, Ahmed Şah'tan edindiğimiz bilgiler arasındadır.³²

18 Aralık 1852'ye kadar Kaşgar'da kalan Ahmed Şah, Kaşgar'ın iklimi hakkında da bilgiler vermiştir. Şehrin güzel bir iklimi ve bereketli toprakları olduğunu dile getiren seyyah, Kaşgar'daki halkın su ihtiyacını sağlayan tanklara değinerek herhangi bir dış saldırı karşısında şehrin içinde halkın ihtiyacını karşılayacak bir tankın olduğunu ve bu tankın güvelliğinin özel olarak görevlendirilen bir kişi tarafından yapıldığını belirtir. Yine buradaki halkın kültürel olarak Hokand halkıyla çok benzediğinin altını çizer.³³

Ahmed Şah, Doğu Türkistan'a yaptığı bu seyahat sırasında Hoten ve İli'ye gitmese de belki daha önce gittiği için belki de adamlarından aldığı bilgilerle İli'de hiç Rus'un olmadığını, ancak Mançular ve Ruslar arasındaki ticaretin buradan yapıldığını belirtir. Hoten'in ise daha çok idari yapısı ve ekonomik özellikleri hakkında bilgiler verir. Hoten'in altı kasabadan oluştuğunu, bunla-

³¹ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 347-348.

³² Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 349.

³³ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 351.

rın Karakaş, Chira (Kıra), Yulongkashi (Ürünğkaş), Keriya (Kiria), Lichee (Liçi) ve Tagh (Dağ) olduğunu belirtir. Bu kasabalardan Liçi'nin Çin anbanın ikamet yeri olduğunu, Karakaş'ta ise büyük bir nehrin bulunduğunu ve bu nehirde teknelerle seyahat edildiğini kaydeder. Yine bu kasabalardan Kıra, Keriya ve Dağ'da yetişen türünlere odaklanarak buralarda ipek üretimi, bol miktarda çeşitli sebze ve meyve yetiştirildiğini; Ürünğkaş'da ise kasabayla aynı adı taşıyan nehirde, nehrin sığ olduğu zamanlarda değerli taşlar elde edildiğini, Mançulu idarecilerin bu taşları bıçak ve tabak yapmak için kullandıklarını ifade eder. Ahmed Şah'ın verdiği ilginç bilgilerden bir diğeri de Hoten halkının zorunlu olarak kış mevsiminde kırk gün devlet adına altın aramakla yükümlü olmalarıdır. Altın bulunsa da bulunmasa da çalışanların bu iş için devletten para aldıklarını ekler.³⁴

Kaşgar'dan ayrıldıktan sonra 1853 yılının ocak ayı ortalarında zorlu bir yolculuk sonunda Hokand topraklarına giren Ahmed Şah, burada önce Oş'a ulaşmıştır. Küçük bir şehir olarak belirttiği Oş'un Margilana'a sınır olduğunu dile getirdikten sonra Margilan'la ilgili olarak da geniş bir çarşısının, birçok hamam, okul ve kervansarayın bulunduğunu ekler.³⁵

Yolculuğunda yönünü Oş'tan devletin merkezi olan Hokand'a çeviren Ahmed Şah'ın, Hokand ile ilgili verdiği ilk bilgiler diğer şehirlerde olduğu gibi iklim ve fiziki özellikleridir. Bunun yanında hanlığın başında bulunan Hüdayar Han ile devletin askeri ve ticari durumu hakkında verdiği bilgiler de oldukça önemlidir. Ahmed Şah, büyük ve yoğun nüfuslu bir şehir olarak belirttiği Hokand'da evlerin genelde tek katlı olduğu ve pukka adı verilen tuğlalardan inşa edildiğini söyler. Rutubetten dolayı bu evlerin fazla dayanıklı olmadığını altını çizen Ahmed Şah, özellikle kışın çamurdan dolayı şehrin yollarında hareket etmenin çok zor olduğunu belirtir. Hatta insanların bu mevsimde sadece at sırtında hareket edebildiklerini, atların da sık sık omuzlarına kadar çamura battıkları bilgisini verir. Ayrıca şehrin surlarla çevrili olduğunu, içinde hanın sarayının yanı sıra siyasi, askeri ve sivil kurumların bulunduğunu ifade eder. Bol su kaynaklarının yer aldığı Hokan'da çok sayıda güzel çarşı ile geniş kervansarayların bulunduğu ise şehir hakkında verdiği diğer bilgiler arasındadır.³⁶

³⁴ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 350.

³⁵ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 351.

³⁶ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 352.

Ahmed Şah, Hokand hanı Hüdayar ve Hokand ordusu hakkında da oldukça önemli bilgiler vermiştir. Hüdayar Han'ın yaklaşık yirmi beş yaşlarında olduğunu belirten Ahmed Şah'ın, sarayının şehirden bir dereceyle ayrılan kalede bulunduğunu, ancak bu kalenin, başka ülke ve şehirlerdeki kalelerin aksine, konum olarak şehre hâkim olmadığını belirtir. Hokand ordusunun ise neredeyse tamamının süvarilerden oluştuğunun altın çizen Ahmed Şah, ordunun düzenli birliklerden oluşmadığını milislerden ve tumar sahibi olanların yetiştirdiği birliklerden oluştuğunu belirtir. Süvarilerin başlıca eğlenceleri ise Kök Börü'dür.³⁷

Hokand'ın ticaret hayatı hakkında da bilgiler veren Ahmed Şah, şehirde canlı bir ticaretin olduğunu vurgularken nanka, (pamuklu kumaş) basma, türban ve ince kumaş, kürk, tepsi, kutu vb. her türlü ticari ürüne pazarda rahatça ulaşılabileceğini belirtir. Ülkenin başlıca ihracatının ise kaliteli Hokand basmaları olduğunu kaydeder.³⁸ Çarşıda Rus mallarına rastlansa da iki kişi haricinde hiçbir Rus ile karşılaşmadığına dikkat çekerken bu Rusların da Akmesid'de esir alınıp köle olarak satıldığını vurgular.

Hokand'da da Wyburd hakkında araştırmalarına devam eden, ancak bir sonuç alamayan Ahmed Şah, daha önce buralara gelen/geçen Avrupalılar olduğunu, bunların da Dr. Martin Honigberger ve Conolly olduğunu, Martin Honigberger'in Rusya'ya, Conolly'nin de Buhara'ya devam ettiğini belirtir.

Ahmed Şah, Hokand'dan ayrıldıktan sonra Buhara Hanlığı'nın topraklarına girer. Verdiği bilgilere göre hanlığa giriş kontrolünün Cizak şehrinde yapıldığı anlaşılmaktadır. Cizak'tan sonra Semerkant'a giden, buradaki cami ve kervansarayların çokluğunun bahsedilen Ahmed Şah, şehrin güzelliğinden oldukça etkilenmiştir. Semerkant'tan sonra Şehrisebz ve Taşkend yönündeki bakımlı yollardan hayranlıkla bahsedilen seyyah, bu yollardan Taşkend'e beş-altı günde, Şehrisebz'e ise on beş günde gidilebileceğini anlatır. Taşkend'de ve sözü geçen şehirlerde halkın idarecilerden memnun olduklarını gözlemleyen Ahmed Şah, idarecilerin halka herhangi bir baskı uygulanmadıklarının altını çizer.³⁹

³⁷ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 352-353.

³⁸ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 353.

³⁹ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 354.

1 Mayıs 1853 tarihinde Buhara'ya ulaşan Ahmed Şah'ın, öncelikle Wyburd'un akıbetini soruşturmaya başladığı anlaşılmaktadır. Burada Wyburd olabileceğini düşündüğü bir yabancıyla karşılaşan Ahmed Şah, yaptığı tetkikler sonucunda yanlış olduğunu, bu kişinin Wyburd olmadığını anlamıştır.⁴⁰

Buhara'daki gözlemlerine yine ilk olarak şehrin ikliminden başlayan seyyah, Buhara'nın yaz mevsiminde sıcak, kışın ise aşırı soğuk bir yer olduğunu anlatır. Yoğun nüfuslu bir şehir olduğunu vurguladıktan sonra, su ihtiyacının nehirden karşılandığını, beslenen tanklardaki suların yılın belli dönemlerinde Gine Solucanı rahatsızlığına yol açtığını ifade etmekle birlikte hanlıkta bu hastalığı tedavi eden birçok iyi doktorun olduğunu altını çizerek. Ayrıca hanın kullandığı suyun özel olarak getirildiğini de ekleyen⁴¹ seyyah, nereden getirildiği konusuna ise değinmemiştir.

Buhara'nın ikliminin yanında, ticari özellikleri hakkında da bilgi veren Ahmed Şah, şehirde İran, Ürgenç, Kabil ve Hokand'dan gelen tüccarlar bulunduğunu ve Yahudi toplumuyla birlikte bunların her birinin kendi pazar yerleri olduğunu belirtir. Bu pazar yerlerinin temiz ve düzenli tutulmasına önem verildiğini ve malların düzenli bir şekilde depolanmasına özen gösterildiğini ifade eder. Yine şehirde Rus mallarının olduğunu ancak Rusların ülke sınırlarına giremediklerini ve bunun eski bir uygulama olduğunu anlatır.⁴²

Batı dünyasında Conolly ve Stoddard'ın öldürülmelerinin sorumlusu olarak görülen Buhara Hanı Emir Nasrullah, Ahmed Şah'ın ifadelerine göre ellili yaşlardadır. Batı dünyasında, Emir Nasrullah'ın Conolly ve Stoddard'ın ölümü nedeniyle olumsuz bir hükümdar kanaatinin hakim olduğuna, ancak bu kanaatlerin aksine, Ahmed Şah'ın, daha temkinli bir tutum sergilediği ve herhangi bir yoruma girmeden bu ölümlerden dolayı adının kötüye çıktığını belirtir. Yine Nasrullah Han'ın iyi bir istihbarat teşkilatı kurduğunu aktarır. Nitekim Buhara şehrinin üç yüz altmış mahallesinin olduğunu, bu mahallelerden günlük; ülkenin diğer şehirlerinden haftalık raporlar sunan muhbirleri bulunduğunu belirtir. Bu yüzden de halkın handan korktuklarını kaydeder.⁴³

⁴⁰ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 355.

⁴¹ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 355.

⁴² Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 355.

⁴³ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 355.

Hokand ve Buhara Hanlıkları arasındaki ilişkilere de değinen Ahmed Şah, bu ilişkilerin dostane olmadığı yorumunda bulunur. Bu iki hanlık arasındaki sorunların başlıca kaynağı olarak da Buhara Hanlığı'ndaki taht mücadelesinde Malla Han'ın Buhara'ya sığınmasını gösterir. Bununla birlikte ilişkileri geliştirmek için Hokand'da kaldığı süre zarfında, iki hanlığın elçilerinin karşılıklı gidip geldiklerine de dikkat çeker. Hokand ve Buhara'yı ekonomik olarak karşılaştıran Ahmed Şah, Buhara Hanlığı'nın daha zengin olduğunu ifade eder.⁴⁴

Wyburd hakkında hiçbir bilgi elde edemeyen Ahmed Şah, onun hapisanede olabileceğinden şüphelenmiş ancak yaptığı tetkikler sonucunda herhangi bir yabancının gözaltında olmadığını öğrenir. Bundan sonra araştırmaya devam etmesi için bir adamını burada bırakarak dönüş yolculuğuna başlayan seyyah, Buhara'dan Kabil'e oradan da Peşaver'e ulaşır.⁴⁵

Sonuç

Ahmed Şah, Teğmen Wyburd'un akıbetini öğrenmek için Binbaşı Macgregor ve Albay Mackeson'un isteğiyle oğlu Gafur Han'la birlikte Mançu işgalindeki Doğu Türkistan ile Batı Türkistan'daki Hokand ve Buhara Hanlığı'na 1852 yılında seyahatini gerçekleştirmiştir. 28 Ekim 1852'de Keşmir'den başladığı yolculuğunu 12 Temmuz 1853 tarihinde Kabil'de tamamlamıştır. Ahmed Şah'ın bu seyahatinin kayıtları 1856 yılında "*Narrative of the Travels of Khwajah Ahmud Shah Nukshbundee Syud who Started from Cashmere on the 28th October, 1852, and Went Through Yarkund, Kokan, Bokhara and Cabul in Search of Mr. Wyburd*" adıyla *Journal of the Asiatic Society of Bengal* dergisinin yirmi beşinci sayısında Farsçadan İngilizceye çevrilerek yayımlanmıştır; ancak çevirenin adı dergide yer almamıştır.

Ahmed Şah'ın seyahat notları; coğrafi, ticari, askeri, mimari ve siyasi bilgiler ve betimlemelerden ziyade rapor şeklinde aktarılmıştır. Bunun nedeni ise muhtemelen Ahmed Şah'ın yolculuğunun asıl amacının Teğmen Wyburd hakkında bilgi edinmek olmasıdır.

Ahmed Şah, Ladak'tan başladığı yolculuğuna "Yaz Yolu" olarak da adlandırılan güzergâh üzerinden devam ederek Doğu Türkistan'a girmiş ve seyahati boyunca devam ettiği güzergâhlar ve bu güzergâhlar üzerinde bulunan yerle-

⁴⁴ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 356.

⁴⁵ Ahmud Shah Nukshbundee, *a.g.m.*, s. 356.

şim yerleri hakkında bilgiler aktarmıştır. Ahmed Şah'ın bu yolculuğu sırasında gezdiği şehirler Ladak, Yarkend, Kaşgar, Oş, Hokand, Akmesid, Buhara ve Kabil'dir. Yazar, sözü geçen bu şehirlerin siyasal, sosyal, ekonomik, askeri ve kültürel özelliklerine dikkat etmiş, bu dikkatlerden elde ettiği izlenimlerini genellikle tarafsız bir gözle, nesnel bir dil ve tutumla yazıya aktarmıştır. Seyahat kayıtlarının neredeyse yarısını Doğu Türkistan'daki gözlemlerine ayırmıştır. Bunda Doğu Türkistan'daki şehirleri daha yakından tanıması ve belli zamanlarda buralarda bulunmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Seyahatnameden, yolculuğu boyunca rahat hareket ettiği ve idareciler tarafından herhangi bir kısıtlamayla karşılaşmadığı görülen Ahmed Şah'ın, özellikle Wyburd hakkında bu şehirlerde araştırma yaparken yerel halkla kolayca iletişim kurabildiği, onlardan bilgi alabildiği ve bu şehirlerde rahatça gözlem yapabildiği anlaşılmaktadır. Bu rahatlığı sağlayan hususların başında ise Ahmed Şah'ın Müslüman olmasının ve bölgede dini kimliğinin itibar görmesinin geldiği söylenebilir.

Seyahatini Türk dünyasının ve Hanlıklarının başkentleri ya da siyasi merkezleri olan şehirlere gerçekleştiren Ahmed Şah, önce buraların iklim özellikleri hakkında bilgiler vermiş; daha sonra şehrin yönetim özellikleri, halkın yönetime karşı tutumu, şehrin savunması, mimari yapıları, üretilen ürünlerine değinmiş, bütün bunları da nesnel bir bakışla metnine kaydetmiştir. Özellikle dikkatini çeken husus ise; bu şehirlerde yaşayanların neredeyse hepsinin müreffeh bir hayat sürdükleri ve yönetimlerinden memnun olmalarıdır. Ahmed Şah'ın gözlemlerinden çıkartılabilecek bir diğer sonuç da bu şehirlerde, özellikle Doğu Türkistan ve Hokand'da, yaşayan insanların ortak kültürel değerleri benimsedikleri; yine sözü geçen şehirlerdeki sosyal ve ticari hayatın oldukça canlı olduğudur.

Ahmed Şah'ın seyahati, Türkistan'da Rus ve İngilizlerin bölgeye olan ilgilerinin arttırdığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu devletlerin ilgileri bölgedeki hanlıklar ve Mançuları rahatsız etmiş, kendilerini koruyabilmek adına söz konusu devletlere kapılarını kapatmışlardır. Bölgeden doğrudan bilgilerin alınmadığı, bilgilerin kısıtlı olduğu bir dönemde seyahatini gerçekleştiren Ahmed Şah, siyasi gelişmelerle ilgili diğer konularda olduğu gibi kısa ve yorumsuz bilgiler vermiştir. Bununla birlikte özellikle 1850'lerde Türkistan'ın batısındaki hanlıklarda vuku bulan gelişmeler ve bu hanlıkların birbirleriyle ve Rusya'yla olan ilişkileri ile Doğu Türkistan'daki Mançu yönetimi ve Müslüman Türk toplum arasındaki münasebetlere dair çarpıcı bilgiler aktarmıştır.

Yazarın Doğu Türkistan'da, özellikle Yarkend'de, Mançu yönetiminin Türk ve Müslümanlara karşı muamelesi ve bunların statüleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermesi de tarih bilimi açısından önemli bir anekdottur. Bu bilgilerdeki en dikkat çeken tespiti ise bilhassa 1850'ler dikkate alındığında Mançular ile bölgedeki Türk ve Müslümanlar arasında ciddi sorunların yaşandığı bir dönemde halkın Mançu yönetiminden memnun olduğu değerlendirilmesidir.

Yine Hokand ve Buhara Hanlıklarının siyasi durumları hakkında da açıklamalarda bulunarak hem Hokand hem de Buhara Hanlıklarında iktidarda bulunan ve bu hanlıkların tarihlerinde önemli şahsiyetler olan hükümdarlar hakkında bilgiler vermiştir. Hüdayar Han'ın fiziksel özelliklerine, Nasrullah Han'ın ise karakterine odaklanan Ahmed Şah, ayrıca Hüdayar Han'a karşı iktidar mücadelesi veren kardeşi Malla Han'ın, Buhara Hanının koruması altında olduğuna vurgu yaparak nedenini belirtmeden iki hanlığın Batı Türkistan'daki rekabet gerçeğini ortaya koymuştur.

Rusların ve Batıların bölge üzerindeki emellerini bilen Hanlık idarecilerinin bu devletlere karşı aldığı en etkili önlemlerinin başında ülkelerine bu ülkelerden gelenleri sokmamaları olmuştur. Ahmed Şah, hanlıkların bu politikasını, pazarlarında Rus mallarının yaygın olmasına karşın hiçbir Rus'un bu bölgeye giremediğinin, girenlerin de köle olarak satıldığını; bunun yanında Conolly ve Stoard'ın idamlarından sonra buraya gelen bir Batılı'nın da olmadığı yoluyla belirtmiştir.

KAYNAKÇA

AHMED SHAH NAQSHHAHBANDI, "Route from Kashmir, viâ Ladakh, to Yarkand", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (J. Dowson, Çev.), Vol. 12, 1850, s. 372-385.

AHMUD SHAH NUKSHBUNDEE, "Narrative of the travels of Khwajah Ahmud Shah Nukshbundee Syud who Started from Cashmere on the 28th October 1852 and Went Through Yarkund, Kokan, Bokhara and Cabul in Search of Mr. Wyburd, *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, 25, 1863, s. 344-358.

BUCKLAND, C. E., *Dictionary of Indian Biography*, London, S. Sonnenschein, 1906.

EYRE, V., *The Military Operations at Cabul*, London, John Murray, 1843.

GROVER, J., *The Bokhara Victims*, London, Chapman and Hall, 1845.

- HANSARD, House of *Commons Sitings Debate* (Hansard), 30 May 1851, vol.117, cols 261-8, s.262.
- HURLBUT, G.C., “Geographical Notes”, *Journal of the American Geographical Society of New York*. Vol. 24, s. 391-450
- MEERIZZUT-OOLLAH, *Travels in Central Asia*, İng. Çev. Capt. Henderson, The Foreign Department Press, 1872.
- MOORCROFT, W.- TREBECK, G., *Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara*, London, J. Murray.1841.
- ÖZER, Meryem, “Türkistan’da İngilizlerin Asyalı Kâşif Casusları: Punditler”, *Vakanüvis*, Yıl/Vol. 6, S. 1 Bahar, 2021, s. 289-311.
- “Proceedings of the Asiatic Society for the Monts of Marchand”, [The Journal of the Asiatic Society of Bengal](#), V.32, No. 209, 1863, s. 175-178.
- RAWLINSON, Rawlinson, H. *England and Russia in the East*, London, John Murray, 1875.
- “Chronicle”, *The Asiatic Journal and Monthly Miscellany*, Vol. IV, November-April,1845, s. 206-210.
- WOOD, J., *A Journey to The Source of The River Oxus*, London, John Murray, 1872.
- WOLF, J., *Narrative of a Mission to Bokhara, in the Years 1843-1845, to Ascertain the Fate of Colonel Stoddart and Captain Conolly*, London, J. W. Parker, 1846.
- YUAN, T., “Yakub Beg (1820-1877) Çin Türkistan’ındaki Müslüman ayaklanması”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, Çev. E. B. Özbilen, 1893, s. 59-87.

GULÂM SİSTEMİ İÇERİSİNDE KIRKLAR VE İHTİYÂREDDÎN YÜZBEG TUĞRUL HÂN

Nesrin Yılmaz*

Öz: Delhi Türk Sultanlığı'nın kurucusu ve ilk hükümdarı Kutbeddîn Aybeg'ten sonra sultanlığa asıl hüviyetini kazandıran Şemseddîn İltutmuş olmuştur (1211-1236). Sultan Şemseddîn'in hükümranlığında devletin sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel anlamda refah seviyesi her ne kadar yüksek olsa da ölümünden sonra duraklamıştır. Haleflerinin idari kabiliyetten yoksun olmaları sebebiyle Şemseddîn İltutmuş tarafından yetiştirilen ve Kırklar olarak adlandırılan köleler yönetimde büyük söz sahibi oldular. İlk dönemlerinde devlete büyük hizmetleri oldu. Ancak Kırklar, fırsat buldukları esnada hâkimiyet alanlarını genişletmekten çekinmediler. Kırklar ülkenin içinde bulunduğu zor durumdan faydalanarak kendilerine ayak bağı olan kişileri devre dışı bıraktığı gibi zamanla yönetimi de ele geçirdiler. O kadar güçlendiler ki; tahta çıkarma, tahttan indirme ve hatta birilerinin öldürülmesine bile karar veriyorlardı. Bu çalışmanın amacı; gulâm sistemi içerisinde yetiştirilen Kırklar'ın genel bir değerlendirmesini yaparak devlet üzerindeki nüfuzlarını ortaya koymaktır. Ayrıca zamanla bir hükümdar edasıyla hareket eden meliklerden İhtiyâreddîn Yüzbeg Tuğrul Hân'ın yönetim üzerindeki etkisi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Delhi Türk Sultanlığı, Şemseddîn İltutmuş, Kırklar, Gulâm, Köle, Melik.

THE FORTY AND İKHTİYARUDDİN YÜZBAK TUGHRİL KHAN IN THE GHULAM SYSTEM

Abstract: After Qutbuddin Aibak, the founder and first ruler of the Delhi Turkish Sultanate (1211-1236), Shamsuddin Iltutmish gave the Delhi Turkish Sultanate its original identity. Although the social, political, economic, and cultural welfare of the realm was high during the Sultan Shamsuddin's reign, it stagnated following his death. Due to the administrative incompetence of their successors, Shamsuddin Iltutmish-raised slaves known as The Forty had a significant influence in the government. In its early years, they provided the state

---

* Doktorant, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, nsmvlymz03@gmail.com. Bu makale yazarın Yüksek Lisans tezinden türetilmiştir

with great service. However, when given the chance, The Forty did not hesitate to extend their control. The Forty took advantage of the country's difficult situation by disabling those who were a barrier to them. They also gained control over time. They were so powerful that they could enthrone or dethrone someone, or decide to murder someone. The purpose of this research is to evaluate The Forty individuals who were raised in the ghulam system and discuss their impact on the state. It also seeks to illustrate Ikhtiyaruddin Yûzbak Tughril Khan's effect on the administration, as one of the maliks who behaved as a ruler throughout time.

Keywords: Delhi Turkish Sultanate, Shamsuddin Iltutmish, The Forty, Ghulam, Slave, Malik.

Giriş

Türkler tarih boyunca büyük devletler kurmuş ve farklı coğrafyalarda hüküm sürmüşlerdir. Gazneli Devleti'nin Hindistan yönündeki başarılı siyasetinin ardından XII. yüzyılın ortalarında devletin güç kaybetmesi ile bölgenin hâkimiyeti Gûrluların (Gûri) eline geçti¹. Gûr hükümdarı Muizzeddin Muhammed b. Sâm'ın ölümünün ardından 1206'da Kutbeddin Aybeg Lâhor'da tahta çıktı. Böylece Delhi Türk Sultanlığı da resmen tarih sahnesine çıkmış oldu². Bu coğrafyada Memlûk Sultanlar (Kutbiler, Şemsiler, Balabanlar), Halaciler (1290-1320), Tuğluklular (1320-1414) hüküm sürdükten sonra Delhi Türk Sultanlığı'nda iki yüzyıldır süre gelen Türk hâkimiyeti son buldu. Akabinde Delhi'de iktidara sahip olan Seyyidler (1414-1451) ve Afgan asıllı Lûdiler (1451-1526) devrinde Delhi Sultanlığı hiçbir zaman geniş sınırlara ve parlak günlerine ulaşamadı³.

Sultanlığın resmi kurucusu Kutbeddin Aybeg olsa da asıl hüviyetini kazandıran hükümdar Şemseddin İltutmüş olmuştur (1211-1236). İltutmüş dönemi fetihler, Hindûlarla mücadele ve sosyo-kültürel bakımdan oldukça başarılıdır. Fakat bu dönemin en belirgin özelliklerinden biri; Kırklar olarak adlandırılan Türk gulâmların himaye edilmesidir. Bu gulâmlar zamanla devle-

¹ Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler-Makaleler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014, s.119-120; Vural Öntürk, *Gurlular (1157-1216)*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s.38.

² Enver Konukçu, "Kutbüddin Aybeg", *DİA*, c.4, İstanbul 1991, s.231-232.

³ Haluk Kortel, *Delhi Türk Sultanlığı'nda Teşkilat (1206-1414)*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s.16.

tin önemli mevkilerinde görev almış ve sultanlığa büyük katkılar sağlamışlardır. Sultan Şemseddîn'in sağlığında herhangi bir taşkınlık göstermeyen Kırklar, İltutmuş'un halefleri döneminde (1236-1266) deyim yerindeyse Delhi Türk Sultanlığı'nın karar organı gibi hareket ettiler. Kurdukları meclisle devlet işlerinin yürütülmesini sağladılar ve tahta çıkacak hükümdarı seçme konusunda da tek söz sahibi karar organı oldular⁴. Askerî ve idarî kabiliyetleri had safhada olan Sultan Şemseddîn İltutmuş'un etkisinin ortadan kalkması ile Kırklar derhal mücadeleye başladılar. 1526'da Babürlü Devleti'nin kurulduğu tarihe kadar hüküm süren Delhi Türk Sultanlığı, dünyanın kadim kültür ve medeniyetlerine ev sahipliği yapan köklü Budist geleneği içerisinde sınırlı başarıya ulaşmıştır. Hindistan'da Türk-İslâm geleneğini başarılı bir şekilde tesis etmesi ile de Türk ve Dünya tarihi açısından oldukça önem arz etmektedir⁵. Bu araştırma Kırklar'ın devlet teşkilatındaki yerini ve etkilerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca gulâmlardan "sultan" unvânını kullanma cesaretini gösteren Melik İhtiyâreddîn Yüzbeg Tuğrul Hân'ın biyografisi verilerek elde ettiği nüfuzun sınırları gözler önüne serilecektir.

Gulâm Sistemi İçerisinde Kırklar

Kırklar'ı daha iyi anlamak bakımından öncelikle gulâm/memlûk sistemini incelemek gerekir. Bu sistem içerisinde yetişen Kırklar'ın zamanla ayrı bir grup oluşturmaları oldukça dikkate değerdir. Arapça bir isim olan "gulâm" sözlükte 'erkek çocuk, delikanlı, azat edilmiş köle, hizmetkâr ve muhafız' gibi anlamlara gelmektedir. Bazı İslâm devletlerinde gulâm yerine *memlûk*, Kuzey Afrika'da ise *abîd* ismi kullanılmıştır⁶. Esir veya köle olarak hizmete alınan kimselerin, yetenekleri ve aldıkları eğitim neticesinde kazandıkları beceriler doğrultusunda başta ordu olmak üzere çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmaları suretiyle işleyen mekanizma olarak tarif edilebilir⁷. Sistematik bir askeri eğitimden geçen kişiler profesyonel asker yahut idareci olarak yetişirdi.

⁴ N. R. Farooqi, "Delhi Sultanlığı", *DİA*, c.9, 1994, İstanbul, s.130-132; A. S. Bazmee Ansari, "İltutmuş", *DİA*, c. 22, 2000, İstanbul, s.158-159; Bilal Koç, "Devletin Nesebten Sebebe Geçişine Direnen Bir Unsur Olarak Çihilgan/Kırklar Meclisi", *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, c. 2, S. 2, Aralık 2017, s.91.

⁵ M. Aziz Ahmet, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz, s.207.

⁶ M. Zeki Terzi, "Gulâm", *DİA*, c.14, İstanbul 1996, s.178; Süleyman Kızıltoprak, "Memlûk", *DİA*, c.29, Ankara 2004, s.87.

⁷ Erkan Göksu, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, Kronik, İstanbul 2017, s.13.

Gulâmlar liyakat ve kabiliyetleri doğrultusunda devlet içerisinde ordu, idare ve sarayda daimî ve maaşlı olarak görev yapmaktadırlar. Haliyle bu tür bir sisteme dâhil olan bir gulâm/memlûk, profesyonelliği bakımından devlet erkânı sınıfına tâbi olduğundan dolayı sıradan kölelerden farklı bir konumda yer almaktadır⁸.

Gulâm kelimesi ayrıca “kul” tabiriyle de karşımıza çıkmaktadır⁹. Hizmetkâr, tâbi, sadık anlamlarına gelen kul, bağlılığı ifade ederek daha çok askerî bir hizmetin karşılığında kullanılmıştır¹⁰. Nitekim yazar Aziz Ahmed, Şemseddîn İltutmuş’tan bahsederken “Kul Sultan Şemseddîn İltutmuş”¹¹ olarak zikretmektedir. Burada dikkat çekilecek husus şudur ki; bu tabir kullanıldığı esnada Şemseddîn İltutmuş, Delhi Türk Sultanlığı hükümdarıdır. Bu durum Şemseddîn İltutmuş’un hükümdarlığı esnasından bile Gûrlu Devleti efendilerine olan bağlılığına vurgu yapmaktadır.

Gulâm, orta çağ Türk-İslâm devletlerinin birçoğunda görülmekle beraber Gazneli Devleti’nden sonra Gûrlu Devleti’nde de gulâm sistemine rastlamaktayız. Gûrlular ile beraber Türk-İslâm dünyasında kök salmış iki temel kurum Hint coğrafyasına sirayet etti. Bunlardan ilki iktâ, diğeri gulâm/memlûk sistemi idi¹². Gûrlu Devleti dönemlerinden süregelen gulâmlık, Delhi Türk Sultanlığı’nda da bir devlet politikası haline gelmiş ve devam ettirilmiştir. Gûrlu hükümdarları Gıyâseddin Muhammed b. Sâam ve Muizzeddin Muhammed b. Sâam devirlerinde ordunun büyük bölümünü Türk gulâmlar oluşturmaktaydı. Özellikle Muizzeddin Muhammed’in en büyük merakının Türkistan’dan Türk çocukları getirip yetiştirmek olduğu ve bu sebeple gulâmlarının çoğunun Türklerden oluştuğu aktarılmaktadır. Yine rivayete göre; Sultan Muizzeddin Muhammed’e ölmeden önce: “Keşke senin oğulların olsaydı ve hükümdarlık senin soyundan devam etseydi.” denilmesi üzerine Sultan Muizzeddin gulâmlarını kastederek: “Benim bin tane oğlum var. Onlar benim mirasçılarımdır ve benden sonra adım hutbelerde onların sayesinde okunacak-

⁸ Göksu, a.g.e., s.14; Terzi, a.g.m., s.178.

⁹ Detaylı bilgi için bk. Göksu, a.g.e., s.13.

¹⁰ Abdülkadir Özcan, “Kul”, *DİA*, c.26, Ankara 2002, s.348.

¹¹ Aziz Ahmed, *Hindistan’da İslâm Kültürü Çalışmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s.14.

¹² Peter Jackson, “The “Mamluk” Institution in Early Muslim India”, *Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No.2, 1990, s.340.

tır.” cevabını vermiştir¹³. Ayrıca hükümdar ve köleleri arasında kişisel bir bağ da bulunuyordu. Çünkü kölelerin her biri aileden sayılır ve gelecekte efendilerinin mirasını koruyacaklarından dolayı onlara nazik davranılıyordu¹⁴. Bu durumda devletin önemli kademelerine gelmek ve hatta akabinde hükümdar olmak için yalnızca soy veya kan bağının önemli olmadığı görülmektedir.

Gûrlular ve onların memlûktan yetişme Türk asıllı kumandanları vasıtasıyla gulâmlık Hindistan’a intikal etmiştir. Bu sebeple Delhi Türk Sultanlığı’nın saray ve askeri teşkilatının büyük kısmı gulâmlara dayanmaktaydı¹⁵. Hükümdar olabilmenin zekâ, kabiliyet ve iyi bir idareci olmaktan geçtiğini anlıyoruz. Ayrıca hükümdarlar nazarında sadık bir köle öz evlattan daha ehemmiyetlidir. Aynı şekilde Delhi Türk Sultanlığı’nın resmîyetteki ilk kurucusu Kutbeddîn Aybeg de Gûr hükümdarı Muizzeddîn Muhammed’in sarayına Türkistan’dan getirilmiş bir gulâm idi. Yine Türkistan’ın İlbarî hânedânından olan Sultan Şemseddîn İltutmuş da meziyetlerinin duyulması akabinde Sultan Muizzeddîn’in meliki Kutbeddîn Aybeg tarafından satın alınmıştır¹⁶. Bu husustan da anlaşılacağı üzere; bir memlûk başka bir memlûk edinebiliyordu. Kutbeddîn Aybeg henüz Muizzeddîn Muhammed’in bünyesinde görev alan biri iken Şemseddîn İltutmuş’u satın almak istemiş ve bunun için efendisinin onayını almış idi.

Kaynaklarda ilk dönem Delhi Türk Sultanlığı ve hükümdarları için “memlûk devleti”, “memlûk hânedânı”, “köle krallar”, “memlûkler saltanatı”, “kölemenler” vb. tabirler kullanılmaktadır. Özellikle Avrupalı tarihçiler “memlûkler saltanatı” olarak adlandırdıkları bu ilk dönem sultanlarının ordularında Afganlara da büyük oranda yer verildiği için “Pathan Sultanları” olarak da adlandırmaktadır. Fakat hükümdarların hiçbirinin Afgan veya Pathan olmadığı açıkça görülmekle beraber, ayrıca bazı tarihçiler ilk dönem Delhi sultanlarının Türkistan’dan geldiklerini ve bu sebeple Pathan olarak adlandırılmalarının doğru olmadığı belirtilerek Türklüğe özellikle vurgu yapmaktadır.

¹³ Öntürk, a.g.e., s.92.

¹⁴ İshraq Husain Qureshi, *The Administration of The Sultanate of Delhi*, Lahore 1942, s.64.

¹⁵ Kortel, a.g.e., s.294.

¹⁶ Detaylı bilgi için bk. Ahmet, a.g.e., s.20-166-167.

lar¹⁷. Nitekim ilk dönem Delhi Türk Sultanlığı incelendiğinde Afgan ya da herhangi bir yabancı unsurdan gelme hükümdarlara rastlanmamaktadır.

Bu konuda görüş belirten yazar Peter Jackson da “köle krallar” veya “köle hânedân” gibi isimleri kullanmanın yanlış olduğunu belirterek Sultan Şemseddîn İltutmuş ve Sultan Gıyâseddîn Balaban’ın gulâm olmalarına rağmen onların soyundan gelenlerin hiçbir zaman köle olmadığını zikretmektedir¹⁸. Gulâm/memlûk ve köle kelimeleri teorik olarak birbiriyle alakalı gibi görünse de uygulama sahasında böyle bir alakadan bahsetmek mümkün değildir. Zira köleler özgürlükten yoksun, her türlü ağır işlerde çalıştırılıp hayatları boyunca köle pazarlarında satışa sunulabilirken, gulâmlar/memlûkler belirli bir zaman sonra azat edilir ve yaşamlarına hür bireyler olarak devam ederler¹⁹. Köle ve hükümdar terimlerini çelişkili bulan yazar K. S. Lal, sistemin sağladıklarından dolayı bazılarının hükümdar olabildiklerini öne sürmektedir. Ayrıca ünlü Hindistan tarihçilerinden Abdülmelik İsmâî’nin “Dünyayı miras ve övünme yoluyla alamazsın, sadece kılıcı savaşta ileri sürerek alabilirsin.” sözünü ileri sürerek hükümdarlığın kılıçla yani kuvvet ve kabiliyetle elde edilebileceğini vurgulamaktadır²⁰.

Türk gulâmların sağlandığı kaynaklar oldukça çeşitlidir. Başta Türkistan olmak üzere çoğunlukla Anadolu-Suriye ve Hindistan’da doğmuş Türklere oluştuğu söylenebilir. Ayrıca Türkistan’daki Moğol istilası da bu durum üzerinde oldukça etkili olmuştur²¹. Çünkü Moğol akınlarından kaçanların sığınabileceği en güvenilir yerlerden biri de Hindistan idi. Hindistan, ehli İslâm’ın merkezi haline gelerek yoğun göç almıştır²². Özellikle Şemseddîn İltutmuş döneminde Moğol istilaları esnasında Irak, Kurasan ve Maverâünnehir’den çok sayıda prensin Hindistan’a geldikleri ve ayrıca yanlarına aldıkları köleleri, askerleri ve âlimleriyle beraber Delhi ve çevresindeki birçok yerleşim

¹⁷ Mübarek Galip, *Hindistan’da Türk Hükümdarları*, Haz. S. Y. Gömeç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.3; Ahmet, a.g.e., s.19-20.

¹⁸ Peter Jackson, *The Delhi Sultanate, A Political and Military History*, Cambridge University Press, 1999, s.44.

¹⁹ Detaylı bilgi için bk. Göksu, a.g.e., s.15-16.

²⁰ Kishori Saran Lal, *Muslim Slave System in Medieval India*, <https://www.z-lib.org.tr>, erişim tarihi: 24.08.2022, Delhi 1994, s.23.

²¹ Salim Cönce, “Delhi Türk Sultanlığı’nda Memlûk Sistemi”, <https://www.ttk.gov.tr>, erişim tarihi: 12.09.2022, s.28.

²² Mustafa Uyar, *Tabakât-ı Nâsrî, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, Ötüken, İstanbul 2016, s.38.

yerinde ikamet ettikleri aktarılmaktadır. Ayrıca Müslüman hükümdarların yalnızca iyi bir hükümdar olmakla kalmayıp aynı zamanda iyi birer tüccar oldukları, gittikleri her yerde bölgenin iklimi, arazisi ve nüfuzuna bağlı olarak kölelik sistemini geliştirdikleri vurgulanmaktadır²³.

Delhi ve Agra'nın bütün yöneticilerinin yabancı kökenli köleler ithal ettiğini aktaran K. S. Lal, Sultan Şemseddin İltutmüş'un Semerkand, Buhara ve Tirmiz'den köle satın alması için Müslüman tüccarları görevlendirdiğini ileri sürmektedir. Ayrıca Sultan için yüz köle satın alındığı ve Çinli tüccarların da sultana kırk köle sunduğu belirtilmektedir²⁴. Türk gulâmların yanı sıra hem Kutbeddin Aybeg hem de Şemseddin İltutmüş dönemlerinde Habeşli, Afgan, Tacik gibi unsurlara mensup kişilerin de orduda görev yaptığı bilinmektedir²⁵.

İlerleyen sayfalarda değinileceği üzere farklı milletlere mensup gulâmların alınması zaman zaman Türk ve Türk olmayan unsurlar arasında çatışmaya da sebep olmuştur. Delhi Türk Sultanlığı'nda gulâmlar esas itibariyle satın alma, vergi ve ganimet yoluyla toplanmaktaydı. Ayrıca miras yoluyla da gulâmlar temin edilmekteydi. Önceki hükümdardan kalan gulâmlar bir sonraki hükümdarın idaresinde bulunabiliyordu. Hükümdarlar sahip oldukları gulâmları aile fertlerine miras olarak da bırakabilmekteydiler. Esasında tüccarlar yetenekli olduklarına inandıkları köleleri savaşçılık, din ve görgü kuralları çerçevesinde eğiterek piyasa değerlerini artırıyorlardı. Zengin kesimlerden kimseler bu tür becerilerle donatılmış köleleri daha yüksek fiyatlarla kolayca satın alıyorlardı. Gulâmların eğitimine oldukça önem veren sultanlar ise askeri ve ilmi eğitimlerine yenilerini ekleyerek saray ve devlet âdâbı, ülke yönetimi gibi incelikleri de öğrenmelerini sağlıyorlardı²⁶.

Kölelerin fiyatları satın alındığı zamana göre farklılık göstermektedir. Savaş, kıtlık, refah gibi dönemlerde fiyatlar değişmekteydi. Yetenekli ve iyi eğitilmiş köleler daha pahalı olduğundan herkes tarafından satın alınamıyor-

²³ Lal, a.g.e., s.9.

²⁴ Lal, a.g.e., s.105-106.

²⁵ Cöhce, a.g.m., s.13.

²⁶ Umut Kansoy, Delhi Türk Sultanlığı'nda Ordu (1206-1414), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2018, s.87-89; Cöhce, a.g.m., s.16; Fouzia Farooq Ahmed, *Muslim Rule in Medieval India*, Power and Religion in The Delhi Sultanate, I. B. Tauris, New York 2016, s.65-66.

du. Örneğin; Sultan Şemseddin İltutmuş, 100.000 çeytel²⁷ ödeme yapılarak satın alınmış idi²⁸. Ödeme yapılan meblağa bakılacak olursa Şemseddin İltutmuş yetenekli olduğundan dolayı yüksek bir fiyata satın alınmıştır.

Genel olarak Türk memlûkler incelendiğinde hemen hemen hepsinin askerlik, idare, savaşçılık, atçılık vb. konularda üstün meziyetlere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu durum Türk memlûklerini Hindistan'da kendilerini idare ve askerliğe adadıkları ve bunu bir meslek haline getirdikleri, ayrıca Türklüklerini her durumda muhafaza ettikleri görülmektedir. Bunun yanı sıra Türklükte özellikle asillik aranmaması da kayda değer bir gerçektir. Çünkü en yüksek memuriyetten en düşük memuriyete değin bütün Türkler asil sayılmaktadır. Bu hususa özellikle Kutbeddin Aybeg ve Şemseddin İltutmuş döneminde büyük önem verilmiştir²⁹. Gulâmların özellikle Türklerden seçilmesi hususunu değerlendirecek olursak; Türklerin cesur, kabiliyetli ve savaşçı özelliklerine sahip olmalarının bunda büyük etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

Özetle denilebilir ki; Hindistan'daki Türk hâkimiyetinin en büyük kaynağı yetiştirilen Türk gulâmları idi. Gerek Gûrlu Devleti hükümdarları ve gerek Kutbeddin Aybeg'in gulâm sistemini kullanmalarına rağmen Delhi Türk Sultanlığı'nda gulâm, memlûk yahut Kırklar denilince akla ilk olarak Sultan Şemseddin İltutmuş dönemi gelmektedir. Çünkü memlûklerin teşkilatlanmaları ve tamamen farklı bir grup olarak adlarını duyurmaları bu döneme denk gelmektedir. Ayrıca hem en çok etkili oldukları hem de en iyi dizginledikleri dönem yine Sultan Şemseddin İltutmuş'un hükümdarlığı esnasında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.

Y. Hikmet Bayur, "İletmiş'in Türk kulları arasında kırk kişi var idi ki bunlar emirlik (bey) veya meliklik (vali) mertebesine yükselecekler ve aralarında çekişip çarpışsalar da Türklerin genel menfaatleri ortaya konulunca dayanışacaklar ve sultanları da az çok egemenlikleri altında tutacaklardır. Bun-

²⁷ Delhi Türk Sultanlığı'nda para birimi olan çeytel; altın, gümüş ve bakır alaşımından darp edilmiştir. (Bk. Kortel, a.g.e., 107, dipnot:622.) Bazı kaynaklarda bu para birimi *çital*, *cîtel*, *çitel* olarak geçmektedir. Yabancı kaynaklar ise *jital* olarak kullanılmaktadır.

²⁸ Fouzia Farooq Ahmed, "The Delhi Sultanate: A Slave Society or A Society with Slaves?", *Pakistan Journal of History and Culture*, vol.XXX, No.1, 2009, s.10.

²⁹ Cöhce, a.g.m., s.27-28.

ların topuna ‘Kırklar’ denir.” şeklindeki açıklaması ile bütün büyük makamların Türk gulâmlarının elinde bulunduğunu vurgulamaktadır³⁰.

Sayca kırk kişi olmaları bakımından özellikle Kırklar olarak bahsedildiği öne sürülse de referans aldığımız *Tabâkât-ı Nâsırî* müellifi Cûzcânî³¹, Kırklar’ın sayı bakımından tam olarak kaç kişi olduklarına dair net bir kayıt düşmemiş ve hatta eserinde yalnızca yirmi beş gulâmın biyografisine yer vermiştir. Kırklar hakkında en detaylı bilgilerden biri de Ziyâeddîn Berenî’nin *Târîh-i Firuzşâhî*³² adlı eserinde rastlamaktayız. Kırklar hakkında daha sonra yapılan çalışmaların tümü bu kaynakların vermiş olduğu bilgilerden öteye geçmemektedir³³. Ayrıca Kırklar ismini almaları ve sayca kaç kişi oldukları yönündeki tartışmalar netlik kazanmamıştır.

Sultan Şemseddîn İltutmuş, merkezi yönetimin sağlanması ve kendisine yardımcı olmaları bakımında bu sistemi hayata geçirmiş ve her türlü milletten kabiliyetli ve sadık olabileceklerine inandığı gulâmları en yakınına dâhil etmekten çekinmemiştir. Çok sayıda köle satın alan Sultan Şemseddîn İltutmuş, onları yüksek mevkilere tayin zamanla azatlıklarını bağışlamıştır. Burada dikkat edilecek husus; Kırklar’ın hepsinin birden azat edilmesidir³⁴. Ayrıca bir kölenin hükümdar olabilmesi için *hattı atık* denilen *azatlık belgesini* alması gerekmektedir. Sultan Kutbeddîn Aybeg Gûrlu hükümdarı Gıyâseddîn Mahmûd tarafından azatlık belgesini almıştı³⁵. Sultan Şemseddîn İltutmuş ise Muizzeddîn Muhammed’in isteği üzerine henüz meliklik döneminde olan Kutbeddîn Aybeg tarafından azatlık belgesini almış idi. M. Aziz Ahmet, köle ve hükümdarlık üzerine şu değerlendirmeleri yapmıştır: “Efendisi tarafından azat edilen bir köle artık köle sayılmaz ve kölelikten kurtulamayan bir insan da

³⁰ Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, TTK Yayınları, c.I, Ankara 1987, s.283.

³¹ Delhi Memlûk Sultanlığı’nın tarihi için birinci derecede mühim bir kaynak olan ve 658/1260 senesinde tamamlanan eser; bir Mukaddime ve 23 tabaka’dan oluşan genel bir İslâm tarihidir. Yirmi ikinci tabaka, Şemsî sultanları devrindeki meliklerin biyografisini içermektedir. Detaylı bilgi için bk. Uyar, a.g.e., s.24-27.

³² Ziyâeddîn Berenî, Delhi Türk sultanları ile iyi ilişkiler içinde bulunan bir aileden gelmektedir. 758/1357 yılında tamamladığı Farsça eseri Delhi Türk Sultanlığı tarihi açısından oldukça önemlidir. Bk. Kortel, a.g.e., s.XXII.

³³ Es-Seyyid Abdulaziz Sâlim, “Hindistan’daki Memlûkler Sultanlığı Devleti ve Mısır’daki Memlûkler Sultanlığı Devleti Arasında Karşılaştırmalı Bir İnceleme”. (Çev. A. Çetin), *Tarih Dergisi*, c.0, S.44, 2006, s.130.

³⁴ Kansoy, a.g.t., s.101; Ahmet, a.g.e., s.20.

³⁵ Kansoy, a.g.t., s.99.

sultanlığı elde edemez.”³⁶, “bugünün kölesi, yarının sultanı”³⁷. Bu dönemde azat edilen memlûkler Sultan Şemseddîn İltutmuş tarafından *emûr-i âhûr*, *taştâr*, *ser-candâr*, *emûr-i hâcib*, *emûr-i meclis*, *çâşniğûr*, *çetrdâr*, *ser-devâtâr*, *şarâbdâr*, *sâkîlik*, *bâzdâr* gibi pek çok göreve tayin edilmişlerdir³⁸. Buna örnek verecek olursak; genel kabullerde hükümdarın tahtının arkasında ayakta duran ve hükümdarın güvenliğinden sorumlu olan ser-candârlara Şemseddîn İltutmuş döneminde yılda 300.000 çeytel maaş verilmekteydi. Sultanlığa kadar yükselebilmelerinden dolayı ser-candârlığın itibarı yüksek bir memuriyet olduğu anlaşılmaktadır³⁹.

Emir ve meliklik rütbelerine erişenlerin hem maaş hem de iktâ aldıkları da tespit edilmektedir⁴⁰. Efendi-köle ilişkisi incelendiğinde; hükümdarlar tarafından himaye edilen ve çeşitli şekillerde lütuflandırılan gulâmların bu cömertlik karşısında ömür boyu yalnızca sadık kalarak karşılık vermeleri şeklinde bir pazarlıktan söz edilebilir⁴¹. Yine *Bendegân-ı Şemsi* memlûkleri arasında sultana en yakın duran ve sultanın güvenilir kişilerinden oluşan *bendegân-ı hâss* olarak bilinen çekirdek bir askeri memlûk grubu da mevcuttu. Sultan özellikle güvendiği bu memlûklerini başkentten uzak olan yerlerde, stratejik mevkiilerde ve yeni fethedilen yerlerde görevlendiriyordu. İktâlara yerleştirilenler çoğunlukla *bendegân-ı hâss* adlı kıdemli gulâmlardan oluşmaktaydı ve bunlar diğer gulâmlara oranla daha serbest hareket edip daha rahat karar alabiliyorlardı⁴². Ayrıca değinmek istediğimiz bir başka husus ise Sultan Fîrûz Şâh Tuğluk devrinde (1351-1388) gulâmlar ile ilgili bütün işlemlerin bir daire tarafından belirli düzen çerçevesinde ilerlemesini sağlamak adına *dîvân-ı bendegân* adlı kurum faaliyete başlamıştır⁴³.

Kendileri de Türk kökenli olan Delhi sultanları, seçkin memlûklarına özellikle Türklüğün münhasır işaretlerini vermeye çalıştılar. Bu bakımdan

³⁶ Ahmet, a.g.e., s.19.

³⁷ Ahmet, a.g.e., s.23.

³⁸ Tayin edilen gulâmların isimleri ve görevleri hakkında bilgi edinmek için bk. Kortel, a.g.e., s.111, 126, 97, 123, 125, 127, 132, 142, 144, 146.

³⁹ Kortel, a.g.e., s.108-109.

⁴⁰ Cöhce, a.g.m., s.21.

⁴¹ F. F. Ahmed, a.g.e., s.67.

⁴² Tanvir Anjum, “Nature and Dynamics of Political Authority in the Sultanate of Delhi”, *Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society*, vol. LIV, No.3, 2006, s.41; F. F. Ahmed, a.g.e., s.66.

⁴³ Kortel, a.g.e., s.266.

sultanlar memlûklerine yeni isimler vermeye başladılar. Hem Kutbeddîn Aybeg hem de Sultan Şemseddîn İltutmuş Arap ve Pers isimlerinden ziyade Türk isim ve unvânlar kullanmışlardır. Örneğin, Sultan Şemseddîn gulâmlarından birine “Tamgac” ismini vermiştir⁴⁴. Yetiştirilen bu gulâmlar zamanla devletin ayrılmaz bir parçası haline gelerek ülkenin yönetiminde önemli rol oynayacaklardır. Sultan Şemseddîn İltutmuş sağlığında gulâmların elde ettikleri ayrıcalık ve nüfuzu kontrol altında tutmayı başarmış ve bu sebeple hükümlerini esnasında herhangi bir isyan hareketi, başkaldırı, yönetime karşı asi tavırlar görülmemiştir. Özetle; Sultan Şemseddîn İltutmuş tahtta kaldığı süre boyunca gücüne büyük oranda destek buldu. Merkezi yönetimi sadık gulâmları ile beraber yönettiyse de yönetimi ve orduyu kendi aralarında paylaşma emelleri olan meliklerin güçlerini kontrol altında tutmayı başarmıştır. Kendi bağımsızlığını ve iradesini riske atmalarına kesinlikle müsaade etmemiştir.

Genel olarak satın alınan Türk köleler Hindistan’da egemen Müslüman hükümdarlar ve soylular sınıfını oluşturuyordu. Türk asaletini temel alan Sultan Şemseddîn İltutmuş, kendi gulâmlarından oluşan ve memur olarak tanıtılan yeni bir sınıf meydana getirdi. Birinci sınıf muamelesi yapılan memlûkler efendilerinin ardından *Şemsî Soyluları* olarak anılmaya devam etmişler ve pek çok ayrıcalık elde etmişlerdir. Hükümdar olabilen gulâmların yanı sıra birçoğu soylu olarak kalmış ve bunlar “hân, melik, emir” gibi unvânlarla anılmışlardır. Kırklar’ın rütbeleri hususuna dikkat çeken F. F. Ahmed; *hân* unvânının rütbece en yüksek, ikinci en yüksek rütbenin *meliklik* ve üçüncü en yüksek rütbenin *emirlik* olduğuna dair çıkarımları öne sürmekte ve ayrıca Gûrlular döneminde gulâmlar için hân unvânının kullanılmadığını dile getirdikten sonra hânlığın Şemseddîn İltutmuş ile süreklilik kazandığına değinmektedir. Bu rütbeleri takiben *sipchsâlâr* (başkumandan) ve *subaylık* gelmektedir. Sultan İltutmuş’un hizmetinde hân unvânını alanların sayıca az olmasına karşın halefleri bu unvânı verirken seçici davranmamışlardır. Türk gulâmların yönetimi ele almaları ile artık özgür doğan, asil melik ve emirler etkisiz hale getirildi. Her biri ayrı meclis kurarak ihtişamlı bir hayat sürmeye başladılar. Kırklar’ın hiçbiri bir diğerine üstün gelmeyecek ve boyun eğmeye-

⁴⁴ Sunil Kumar, “Service, Status, and Military Slavery in Delhi Sultanate: Thirteenth and Fourteenth Centuries”, *Slavery and South Asian History*. (Ed. I. Chatterjee and R. M. Eaton), Indiana University Press, 2006, s.87.

cekti. Ele geçirdikleri bölgeleri, kuvvetleri ve devlet dairelerini eşit şekilde paylaşacaklardı. Şemsiler Hânedâm'ın hükümdarları Kırklar'ın nüfuzunu kırmayı başaramadılar. Kırklar'ın isteği doğrultusunda sultanların tahta çıkma, tahttan inme ve hatta ölümleri bile kararlaştırıldı⁴⁵. Meşhur Hindistan tarihçilerinden Firişte, *Târih-i Firîşte* adlı eserinde Sultan Şemseddîn İltutmuş'un kırk Türk kölesinin aralarında fikir birliğine vararak hükümdarlar öldükten sonra sultanlığı paylaşma emellerinin olduğunu kaydetmektedir⁴⁶. Böylelikle Kırklar, ülkenin bütün büyük iktâlarını ve en yüksek makamları aralarında paylaşmışlardır⁴⁷.

Sultan Şemseddîn İltutmuş her ne kadar ardında siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel olarak güçlü bir devlet bırakmış olsa da halefleri bu durumu gereğince devam ettiremediler. Kudretli hükümdarın ölümünden sonra saadet devri çabucak sekteye uğradı. Uzun süreli bir kargaşa dönemine maruz kalan Delhi Türk Sultanlığı'nda Kutbeddîn Aybeg ve Şemseddîn İltutmuş'un bıraktıkları hazine israf edilmiş, devlet daireleri kargaşa içerisine sürüklenmeye başlanmıştı. Yaşanan taht kavgaları, iktidar mücadelesi, devlet erkânının istikrarsız ve çıkarıcı tutumları gulâmlara rahat hareket edebilecekleri ortamı hazırladı. Sultanın çocukları arasındaki anlaşmazlıklar ve gulâmların yönetim üzerindeki baskıları da işlerin kötüye gitmesine, iç karışıklıklara ve isyanlara zemin oluşturdu. Muazzam denebilecek derecede sağlam temeller üzerine inşa edilen sultanlık yaşanan sıkıntılardan ötürü bir süreliğine saadet devrine ara verdi⁴⁸. Çünkü Şemseddîn İltutmuş'un ölümüne değin ne Gûrlular döneminde ne de Delhi Türk Sultanlığı'nın ilk dönemlerinde gulâmların ayrı bir grup oluşturup, devletin her türlü kademesinde etkin ve bu denli güç sahibi oldukları görülmemiştir. Böylelikle Kırklar'ın hâkimiyeti ile devlet idaresinin zayıflaması arasında net bir paralellik olduğunu söyleyebiliriz.

⁴⁵ Ziyâeddîn Berenî, *Târih-i Firuzşâhî*, (İng. Trc., H. M. Elliot, J. Dowson), *History of India As Told By Its Own Historians*, London, vol. III, 1871, s.97-98; Jackson, a.g.m., s.345; F. F. Ahmed, a.g.e., s.64.

⁴⁶ Firişte, *Tarih-i Firîşte*, (Translator J. Briggs), *History of The Rise of The Mahomedan Power in India, Till The Year A. D. 612*, Oriental Book-Sellers and Publishers, Calcutta, 1908, s.249.

⁴⁷ Wolseley Haig, *The Cambridge History of India, Turks and Afghans, Vol.III*, Cambridge at the University Press, 1928, s.62.

⁴⁸ Ahmet, a.g.e., s.188-207; S. Yağmur Gömeç-M. Melis Çeliktaş, *Hindistan'da Türkler*, Berikan Yayınevi, Ankara 2019, s.83.

Sultan Şemseddîn İltutmuş ve soyundan gelenler kaynaklarda *Şemsî Sultanlar*⁴⁹ ya da *Şemsîye Hânedâni*⁵⁰ olarak zikredilmektedirler. Böylelikle Sultan Şemseddîn İltutmuş ile başlayan ve akabinde evlatları, torunları tarafından 1266'ya kadar devam eden *Şemsî Soylular Dönemi* (1211-1266) artık Sultan Şemseddîn İltutmuş'un yetiştirdiği gulâmların elindeydi. *Çihilgân, Çehelganî, Bendegân-ı Türk Çihilgâni, Ümerâ-yı Çihilgâni* gibi isimlerle de adlandırılan Kırklar nitelikli eğitimlerden geçerek zamanla devletin önemli kademelerinde görev yapmışlardır⁵¹. Yetiştirilen bu gulâmlar devlet işlerinin ve devletin geleceğinin hükümdar kadar kendilerini de ilgilendirdiğinden hareketle sık sık İltutmuş'un haleflerine karşı çıkmaktan ve hükümdarların kararlarına müdahale etmekten çekinmemişlerdir⁵².

Sultan Şemseddîn'in haleflerinin kabiliyetsizlikleri ve bu sebeple Kırklar'ın kolayca yönetimi ele geçirdiklerini vurgulayan Y. H. Bayur, Moğol istilası önünden kaçarak Delhi'deki güvenli ortama sığınan Müslüman Türklerin ve bunların büyüklerinin Kırklar'ı oluşturduğunu aktarmaktadır. Hânedân içerisindeki kargaşalar ve yeteneksiz sultanlar bir yandan Kırklar'ın nüfuzunu kırmaya çalışırken öte yandan da onları tamamen etkisiz bırakmak istemekteydiler. Ayrıca Bayur, Kırklar hakkında farklı bir noktaya değinerek sultanlar için "bindikleri dalı kesmek" deyimini kullanmıştır. Bu duruma gerekçe olarak da Hindistan'ı Moğol istilasından koruyanların Kırklar olduğunu vurgulamaktadır. İltutmuş soyunun zayıflığı neticesinde Kırklar'ın en güçlü, kabiliyetli ve zeki kişisi Gıyâseddîn Balaban'ın yönetimi ele aldığına dikkat çekmektedir⁵³.

Yine Kırklar'ın halefler üzerindeki etkisini yorumlayan İbn Hasan, Kırklar'ı kurmanın aslında avantajlı olduğunu ve Şemseddîn İltutmuş'un kurduğu hânedân adına çok iyi çalıştıklarını belirtmektedir. Hânedâna tam destek veren Kırklar, haleflerin zayıflığına rağmen İltutmuş'un ailesinin tahtta kalmasına fayda sağladıkları ifade edilir. Ayrıca yapılan hükümdar değişiklik-

⁴⁹ Şemsî Sultanların listesi için bk. Cüzcâni, *Tabakat-ı Nasrî*, (İng. Trc. H. G. Raverty), New Delhi, vol. I, 1970, s.625.

⁵⁰ Sultan Şemseddîn'in unvânına karşılık *Şemsîyan-ı Hind* ve *Selâtin-i Şemsî* olarak da adlandırılmışlardır. Bk. Umay Türkeş Günay, *Türklerin Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012, s.454.

⁵¹ Gavin Hambly, "Delhi Sultanı Şemseddîn İltutmuş'un Kırk Memlûku Cihilgani Kimdi?", Çev. G. Yavuzcan, *Tarih Okulu*, S. IV, 2009, s.127-128; Jackson, a.g.m., s.345.

⁵² Cöhce, a.g.m., s.19.

⁵³ Bayur, I, a.g.e., s.286-287.

lerinin ise sultanlığın yararına olduğunu, zayıf ve devlet yönetiminden uzak sultanların yerini daha kabiliyetli olanlara bırakmak gerektiği üzerinde durulmuştur⁵⁴. Deyim yerindeyse; ürkek sultanlar, kötü idareciler imparatorluğun gerilemesinin başlıca sebeplerinden biriydi. Şemsî Sultanlar döneminde ne kanun yapılmış ne de bu konuda herhangi bir teşebbüste bulunmuş idi. Devlet işleri tamamen sultanların nâiblerine bırakılmış ve kimi nâibler tarafından da sorumsuzca kullanılmıştı. Bu durum sultanlık içerisinde sık sık ayaklanmaların yaşanmasına sebep olmuştu⁵⁵.

Sultan Şemseddîn İltutmuş'un 1236'da ölümü ile başlayan ve kendisi de İltutmuş tarafından yetiştirilen gulâmlardan biri olan Gıyâseddîn Balaban'ın 1266'da tahta oturduğu süre arasındaki otuz yıllık dönemde Kırklar baskın bir rol oynadılar⁵⁶. Balaban, Sultan Şemseddîn'den sonra oluşan otorite boşluğundan faydalanarak *Uluğ Hân* unvânıyla tahtı ele geçirdi⁵⁷. Bir müddet Delhi hükümdarlarının saygınlığının tamamen yok olduğuna kanaat getirilebilir. "Sultanı korumakla görevli Allah'ın gölgesi olma" inancı gulâmlar tarafından zamanla terk edildi. Sultanların zayıflamasını kusur sayan emirler, melikler ve hatta halk bu tür durumlardan hoşnut olmazlardı. Çünkü politik ve idari problemlerin çözümünün güçlü bir iktidarda olduğu fikri yaygındı. Fakat dikkat edilmelidir ki, otuz yıllık süreçte sadece Sultan İltutmuş'un ailesinden kişiler seçilerek başa getirilmiştir⁵⁸.

Şemseddîn İltutmuş döneminde oluşan gulâm aristokrasisi Gıyâseddîn Balaban'ın meliklik ve sultanlık dönemlerinde uyguladığı sert tedbirler neticesinde ortadan kaldırılabilmektedir. Kırklar'dan birçoğunu zehirlediği iddia edilen Sultan Gıyâseddîn Balaban, geriye kalanların da kendinden aşağı olduklarını kabul ettirdi⁵⁹. Burada dikkat çekilecek bir diğer nokta; Gıyâseddîn Balaban'ın henüz meliklik döneminde Kırklar üzerinde etkili olmasıdır. Bu durum bir bağlamda Sultan Şemseddîn'in devleti yönetmede evlatları konusunda endişe duymasına haklılık payı vermektedir. Çünkü İl-

⁵⁴ Ibn Hasan, *The Central Structure of The Mughal Empire*, (Translator E. D. Ross), Munshiram Manoharlal, New Delhi, 1936, s.45.

⁵⁵ Ahmet, a.g.e., s.208-209.

⁵⁶ Andre Wink, *Al-Hind The Making of The Indo-Islamic World, The Slave Kings and The Islamic Conquest 11th-13th Centuries*, Printed in The Netherlands, Leiden 1997, s.194.

⁵⁷ Ziyâeddîn Berenî, a.g.e., s.98.

⁵⁸ Ahmet, a.g.e., s.207,208,210.

⁵⁹ Ahmet, a.g.e., s.267; Kortel, a.g.e., s.295.

tutmuş'un küçük oğlu Sultan Nâsireddîn Mahmûd Şâh, 1246'da tahta otursa da kısa bir müddet sonra devlet idaresinden elini çekerek tamamen dine yönelmiş ve devletin bütün işlerini nâibi Melik Balaban'a devretmişti. Yani devletin başında ismen bir hükümdar bulunuyor olsa da nâibi devleti dilediği gibi idare etmekteydi⁶⁰. Fakat Gıyâseddîn Balaban'ın devletin başına geçmesi ve iyi bir idare örneği sergilemesine bakacak olursak; yine Kırklar'dan yetişen birinin Hindistan'da Türklüğün devamını sağladığını da göz ardı edemeyiz.

Şemsî Melik İhtiyâreddîn Yüzbeg Tuğrul Hân

İhtiyâreddîn Yüzbeg Tuğrul Hân, Şemseddîn İltutmuş'un sadık gulâmları arasında henüz bir melik iken "sultan" unvânını kullanmaya cesaret eden tek kişi olması bakımından diğer gulâmlardan ayrılmaktadır. Bu denli cüretkâr davranmasının Şemseddîn İltutmuş'un haleflerinin devrine denk gelmesi de dikkate değerdir. Sultan Şemseddîn İltutmuş'un himayesine girmeden önceki yaşantısına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlamamaktayız. Referans aldığımız *Tabâkât-ı Nâsırî* den edindiğimiz tüm bilgiler; melikin gulâm olarak satın alınmasından, hayatını kaybetmesine kadar geçen süreçte ulaştığımız bilgilerden ileri gitmemektedir. Biyografisini vereceğimiz Melik İhtiyâreddîn Yüzbeg Tuğrul Hân'ın adım adım devlet kademelerindeki yükselişini, idare üzerindeki etkilerini ve Hindû racalarla (krallar) mücadelesini aktaracağız.

Sultan Şemseddîn İltutmuş tarafından satın alınan Melik İhtiyâreddîn Yüzbeg Tuğrul Hân, aslen Kıpçaklı idi. Stratejik bakımdan oldukça ehemmiyet arz eden kalelerden biri olan Gvályor Kalesi'nin kuşatıldığı esnada (1231-1232) *nâib-i çâşnigâr*⁶¹ olarak görev yapmaktaydı⁶². Sultan Şemseddîn İltutmuş vefat ettikten sonra meşveret meclisi⁶³, oğulları arasında en büyüğü olan Rükneddîn Firûz Şâh'ın tahta oturtulması yönünde karar verdiler (30 Nisan 1236).

⁶⁰ Ahmet, a.g.e., s.213.

⁶¹ Sultanın zehirlenmesini önlemek amacıyla yemekleri kontrol eden saray görevlisi. Bk. Aydın Taneri, "Çaşnigâr", *DİA*, c.8, İstanbul 1993, s.232.

⁶² Cüzcâni, a.g.e., II, s.761; Kortel, a.g.e., s.124-125.

⁶³ Meşveret meclisi, hükümdar vefat ettiğinde önceden tayin edilen bir veliahdın olmaması durumunda devlet erkân, emir ve meliklerin tahta kimin geçeceğini kararlaştırmaları durumudur. Bk. Kortel, a.g.e., 184.

Bu dönemde önce saray toplantılarının organize edilmesinden sorumlu *emîr-i meclîs*⁶⁴ görevine getirilen Melik Yüzbeg Tuğrul Hân, daha sonra *şahne-i fil* (şahnegî-i filân)⁶⁵ görevine atandı. Gulâmların atandığı görevlerden anlaşılacağı üzere; emir, melik veya daha yüksek makamlara ulaşmadan evvel neredeyse en alt kademelerden başlıyorlardı. Hizmet alanları oldukça geniş yelpazede olan gulâmlar, atların ve ahırların bakımı, av işleri, fillerin bakımı, sultanın elbiselerinden sorumlu vb. görevlerde bulduktan sonra üst makamlara tayin olunurlardı. Hiçbir gulâm çeşitli aşamalardan geçmeden, emir veya hân olmadan hükümdar olamazdı. Yalnızca yetenekli olanlar bu aşamaları daha hızlı geçerlerdi⁶⁶. İyi birer asker, devlet memuru, yönetici olabilmeleri sıkı bir eğitimden geçmektedir. Gerek devlet kurumlarına yönelik eğitimler ve gerek askeri eğitimler başta olmak üzere liyakat neticesinde devlet kurumlarına ya da iktâlara atandıklarını görmekteyiz.

Bu süreçte Melik Yüzbeg Tuğrul Hân, Sultan Rükneddîn Fîrûz Şâh'a oldukça yakın ve lütuflarıyla ödüllendirilen meliklerden biri olmuştur. Kendilerini Kutbeddîn Aybeg ve Şemseddîn İltutmuş'un varisi sayan Kırklar yönetime o kadar hâkim olmuşlardı ki sultanlığın önde gelen meliklerinin durumuna da karar veriyorlardı. Sultan Rükneddîn Fîrûz Şâh'ın pasif yönetim anlayışı, tahta çıkar çıkmaz zevk ve sefaya dâhil olması, hazineyi israf etmesi ve annesi Terken Hatun'un planları isyanları körükledi. İsyancı sultanı çaresiz bırakmak ve şehri ele geçirmek amacıyla planlamıştı. İlk isyan bayrağını Bedaûn valisi Melik İzzeddîn Muhammed Sâlârî açtı. Ardından Multân valisi Melik İzzeddîn Kebir Hân Ayaz, Hansi valisi Melik Seyfeddîn Kuçî gibi isimler de isyana katıldı. Mansurpûr ve Tarain Ovası'nda meydana gelen bu isyan hareketinde Türk ve başka kökenden pek çok devlet görevlisi öldürüldü. Kendilerini Kutbeddîn Aybeg ve Şemseddîn İltutmuş'un varisleri olarak görmelerinden dolayı Türk olmayanların önemli görevlere getirilmelerini kabul etmeyen memlûkler, her isyan hareketinde bunlardan birçoğunun katledilmelerine sebep oldular. Bu hareketlerin elebaşlarından biri de Melik Yüzbeg Tuğrul Hân idi⁶⁷. Bu dönemde melikler ve emirler birçok eyalette bağımsızlıklarını ilan ettiler. Ayrıca kendi nüfuzlarını herhangi bir yabancı etnik unsurla

⁶⁴ Emîr-i Meclis hakkında detaylı bilgi için bk. Kortel, a.g.e., s.123.

⁶⁵ Kortel, a.g.e., s.116-117. Ayrıca bk. Koç, a.g.m., s.112.

⁶⁶ Wink, a.g.e., s.187.

⁶⁷ Cüzcânî, a.g.e., II, s.761; Ahmet, a.g.e., s.188-190.

paylaşmak istemeyen Kırklar bir araya gelerek Tacikleri devlet kademelerinden uzaklaştırmayı başardılar. Böylelikle İltutmuş'un halefleri döneminde Türk memlûkler her daim üstünlük sağlamış ayrıca Delhi Türk Sultanlığı'nın bir Hindû devletine dönüşmesini de engellemişlerdir⁶⁸.

Taht değişikliklerinde kendi yararına saf tutmaktan çekinmeyen Melik Yüzbeg Tuğrul Hân, Sultan Şemseddin İltutmuş'un kızı Raziyye Begüm döneminde (1236-1240) saray ahırlarının idarecisi anlamındaki *emîr-i âhûr-luk*⁶⁹ görevinde bulundu. Sultan Raziyye'nin hükümdarlığı esnasında Kırklar bir kadın tarafından yönetilmeye razı olmadılar. Gücün Kırklar'ın elinde olduğunun farkında olan Raziyye Begüm, onların nüfuzunu kırmak üzere harekete geçti. Bu amaçla Kırklar'dan bazılarını öldürtmüşse de genel itibarıyla Kırklar'ın nüfuzunu hiçbir sultan ortadan kaldırmayı başaramamıştır.⁷⁰

Yine Raziyye Begüm Sultan tahta geçtiği esnada Rükneddin'in yakalanıp getirilmesi için Türk memlûk ve emirlerden bir bölük gönderilmiştir. Melik İhtiyâreddin Yüzbeg Tuğrul Hân'ın da içerisinde bulunduğu bu memlûkler daha önce Rükneddin Firûz Şâh'ın emrinde bulunanlardan idi.⁷¹ Anlaşılacağı üzere; memlûkler daha önce emrinde buldukları yahut destekledikleri hükümdara çıkarları gereğince ihanet edebiliyordu. Bu dönemde dikkat çeken bir diğer mesele ise Türk gulâmlarının nüfuzunu kırmak amacıyla Habeş asıllı Melik Cemâleddin Yâkut, Raziyye Begüm Sultan tarafından emîr-i âhûrluğa tayin edilir. Melik Yâkut'un itibar görmesini kıskanan Türk memlûklerden ilk olarak Lâhor eyaletinin valiliğini yapan Melik İzzeddin Kebir Hân Ayaz, daha sonra Teberhinde valisi Melik İhtiyâreddin Altûniye (Altûnaba) isyan ederler. Akabinde diğer meliklerin de ayaklanmaya katılmasıyla Cemâleddin Yâkut öldürülür. Bu olaydan sonra Sultan Raziyye hapsedilmek üzere Melik Altûniye'ye teslim edilir.⁷²

Raziyye Begüm'ün isyan ve ayaklanmalar ile geçen hükümdarlığı, asi melikler tarafından Teberhinde'ye yollanması ve hayatını kaybetmesi ile son

⁶⁸ Cöhce, a.g.m., s.26-27; F. F. Ahmed, a.g.e., s.76.

⁶⁹ Detaylı bilgi için bk. Kortel, a.g.e., s.111.

⁷⁰ Bayur, a.g.e., I, s.285-286; Cüzcâni, a.g.e., II, s.761.

⁷¹ Cöhce, a.g.m., s.19; F. F. Ahmed, a.g.e., s.77.

⁷² Kortel, a.g.e., s.294; Bayur, a.g.e., I, s.283-285.

buldu⁷³. Şemseddîn İltutmuş soyundan gelen Şemsî hükümdarlar arasında kişilik ve karakter bakımından en güçlü olanı Raziyye Begüm idi. Delhi Türk Sultanlığı'nın tahtında kalabilseydi şüphesiz babasından kalan sultanlığı en iyi şekilde idare edebilecek kabiliyete sahipti. Hapsedildiği haberi Delhi'ye varır varmaz oradaki beyler Sultan Şemseddîn'in oğlu Muizzeddîn Behrâm Şâh'ı tahta çıkardılar⁷⁴.

Emir ve meliklerin bağlılık yemini etmesiyle tahta oturan Muizzeddîn Behrâm Şâh dönemine (1240-1242) gelindiğinde ne yazık ki çözümler çoktan başlamıştı. Sultan tahta çıkacağı zaman Melik Yüzbeg, Melik Karakaş ile beraber Delhi'ye gelerek desteklerini bildirdiler ve başlarda büyük hizmetlerde bulundular. Fakat bu dönemde de melik ve emirler savaş meydanı yerine haremün lüksünü tercih eden sultana karşı güvenlerini kaybetmiş ve Moğollarla yaşanan mücadelede Sultan Behrâm Şâh'ı yalnız bırakmışlardı. Bu esnada Vezir Hoca Muhazzabüddîn sultana mektup yazarak şunları dile getirdi: “Bu Türkler ve emirler son derece itaatsiz ve sadakatsizler. Efendimin yapabileceği en iyi şey, bu adamların öldürülmesi için bana bir emirname yollamasıdır.” Sultan hiç tereddüt etmeden emri yollar fakat hain vezir bunu derhal emir ve meliklere ulaştırarak sultanın aleyhine entrikalar çevirir. Bu durum büyük infiale sebep olur ve gulâmlar ayaklanır. Ayaklanmayı haber alan Sultan Behrâm Şâh, Şeyhü'l-İslâm Seyid Kutbeddîn'i melikleri yatıştırması için gönderse de o da isyancılar safına geçer. Yine bu esnada Sultan'ın güvenini kazanan Mihter-i Mübârek Şâh Farukî, Sultan'ı kışkırtarak Melik Yüzbeg ve Melik Karakaş'ın hapse atılmalarına dair ferman çıkarttırılması ve onlarla hiçbir şekilde anlaşmaya varmaması yönünde tembihlemiştir. Meydana gelen kargaşa neticesinde Melik Karakaş ile beraber 13 Mart 1242'de hapse atılsalar da Melik Yüzbeg Tuğrul Hân aynı yıl içerisinde 10 Mayıs 1242 Salı günü serbest bırakılmıştır. Kısa bir süre sonra 19 Mayıs 1242'de Sultan Muizzeddîn Behrâm Şâh isyancılar tarafından öldürülmüştür⁷⁵. Anlaşılacağı üzere sultanlar devlet erkânının etkisi altında kalmış ve bu etki neticesinde yanlış kararlar vermişlerdir. Hükümdarlara sadık kalabilecek devlet görevlilerinin varlığından

⁷³ Bahriye Üçok, *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, TTK Basımevi, Ankara 1965, s.29-33.

⁷⁴ Ahmet, a.g.e., s.198.

⁷⁵ Cüzcânî, a.g.e., II, s.761-762. Ayrıca bk. Haig, a.g.e., s.63; Ahmet, a.g.e., s.201,202,207.

bahsetmek mümkün değildir. Bu duruma en büyük sebeplerden biri şüphesiz Kırklar'ın nüfuzları ve yeri geldiğinde beraber hareket etmeleri olmuştur.

Rükneddîn Firûz Şâh'ın oğlu ve Sultan Şemseddîn'in torunu olan Alâeddîn Mesûd Şâh tahta çıkınca (1242-1246) kendini tamamen eğlence ve ava vermiş, devlet işleriyle yeterince alakadar olmanmıştır. Bu dönemde Teberhinde eyaleti Melik Yüzbeg Tuğrul Hân'ın sorumluluğuna verildi. Akabinde Lâhor'un valiliğine getirildi. Bu görevinde bir müddet devam ettiyse de Bindâr hâkimi Melik Nâsreddîn Muhammed ile aralarında anlaşmazlık meydana geldi. Bu durumu sultanın huzuruna taşıyan Melik Yüzbeg oldukça sitemkâr davrandı. Cüretkâr yapısı ve itaatsiz davranışı affedilerek Kanevc eyaletine tayin edildi. Burada da sergilediği tavırlar üzerine Melik Kutbeddîn Hüseyin'in başında bulunduğu bir ordu başkentten bölgeye sevk edildi ve Melik Yüzbeg yeniden itaate zorlandı. Bir süre geçtikten sonra Eved iktâsı kendisine bırakılan Melik Yüzbeg, tekrar başkente döndüğünde Leknevî idaresine tayin edildi⁷⁶.

İsyana girişen yahut itaatsiz davranan meliklerin affedilerek görevlerine döndüklerini, hatta bazılarının daha üst mevkilere tayin olunduklarını görmekteyiz. Merkezi otoriteyi sağlamak adına Şemseddîn İltutmuş'un haleflerinin herhangi bir yaptırımında bulunmamaları yine basiretsizliklerinin kanıtı olarak değerlendirilebilir. Ayrıca Sultan Şemseddîn İltutmuş hâkimiyeti altındaki gulâmlardan emir ve meliklik statüsüne gelenler sürekli olarak yer değiştiriyorlardı. Herhangi bir bölgeyi kendilerine ait saymalarını ve orada kalıcı davranışlar sergilemelerini engellemek adına böyle bir işleyiş uygun görülüyordu. Ayrıca devlet âdâbı kazanmaları, tecrübe edinmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Fakat halefler dönemindeki tayin, atama ve yüksek memuriyetler Kırklar'ın nüfuzunu kıramamaktan ileri gelmektedir. Kıdemli gulâmlar çoğunlukla Leknevî, Multân, Uça gibi uzak bölgelere tayin edildikten sonra denetimden uzak olmalarından dolayı serbestçe hareket edebiliyorlardı⁷⁷.

Melik Yüzbeg Tuğrul Hân da serbestçe hareket edebileceği bu bölgelere geldikten sonra hâkimiyetini kolaylıkla tesis etti ve Cacnagar racası ile aralarında anlaşmazlık meydana geldi. Cacnagar kuvvetlerinin komutanı, Me-

⁷⁶ Cüzcanî, a.g.e., II, s.762.

⁷⁷ Sunil Kumar, "When Slaves were Nobles: The Shamsî Bandagân in the Early Delhi Sultanate", *Studies in History*, 10, 1994, s.30.

lik İzzeddîn Tuğrul Togan Hân zamanında Leknevtî ırmağına kadar ilerlemiş olan Ray'ın Sabantar adındaki damadı idi. Müslüman kuvvetleri buralardan sürülmüş ve bazıları öldürülmüştü. Hindûlarla yeniden mücadeleyi göze alan Melik Yüzbeg Tuğrul Hân, Cacnagar hâkimi ile yapılan iki mücadelede başarı elde ettiyse de, üçüncü mücadelede aksilik yaşadı ve bu esnada savaş alanında bulunan beyaz bir fil Cacnagar kuvvetlerinin eline geçti. Raca ile mücadelesinde Delhi kuvvetlerinden yardım isteyen Melik Yüzbeg'in Hindûları yenilgiye uğratmasıyla ganimetler ve filler Müslüman kuvvetlerinin eline geçti⁷⁸. Anlaşılabacağı üzere Hindûlarla mücadelede ve Hindistan'daki Türk hâkimiyetini korumak ve pekiştirmek adına Kırklar'ın etkisi oldukça önemlidir.

Bu başarının ardından Leknevtî'ye dönen Melik Yüzbeg Tuğrul Hân nüfuzunu artırmak adına daha ileri giderek, bir hükümdar edasıyla hâkimiyet alâmetlerinden çetri (şemsiye, gölgelik) kullanmaya cüret etti. Sultan Şemseddîn İltutmuş'un tahta çıktığı esnada siyah ve beyaz olmak üzere iki çetr⁷⁹ kullandığına tanıklık etmekteyiz. Lakin Melik Yüzbeg Tuğrul Hân daha ileriye giderek kırmızı, siyah ve beyaz olmak üzere üç farklı çetr kullanmıştır⁸⁰. Siyah çetrin yalnızca hükümdarlara mahsus olması⁸¹ Melik Yüzbeg'in ne denli nüfuz sahibi ve cüretkâr olduğunu açıkça göstermektedir. Ayrıca hükümdarlara karşı ayaklanarak bağımsızlığını ilan edenlerin de ilk yaptıkları işlerden biri çetr kullanmaya başlamalarıdır⁸².

Yeri gelmişken değinmeliyiz ki; tayin münasebetleriyle özellikle emir ve meliklere çeşitli hediyelerin yanı sıra hil'at (şeref elbisesi), tabl (davul), 'alem (bayrak) gibi hâkimiyet alâmetlerinin verildiğini görmekteyiz. Nevbet ve çetr gibi hükümdarlığa münhasır işaretlerin kullanılması yalnızca hükümdarın müsaadesi dâhilinde emir ve meliklere de kullanım hakkı doğurmakta idi⁸³. Aksi takdirde bunlar açıktan isyan, bağımsızlık göstergesi sayılmaktaydı. Fakat Şemseddîn İltutmuş'un halefleri dönemindeki istikrarsızlık sebebiyle bazı hâkimiyet alâmetlerinin Melik Yüzbeg'de görüldüğü üzere hükümdarlardan izin almaksızın rahatlıkla kullanıldığına tanık olmaktadır. Buna başka bir ör-

⁷⁸ Cûzcânî, a.g.e., II, s.762-763; Kumar, a.g.m., s.30.

⁷⁹ Kortel, a.g.e., s.65.

⁸⁰ Cûzcânî, a.g.e., II, s.763; Aydın Taneri, "Çetr", *DİA*, c.VIII, İstanbul 1993, s.294.

⁸¹ Kortel, a.g.e., s.69.

⁸² Kortel, a.g.e., s.70.

⁸³ Kortel, a.g.e., s.98, 72.

nek ile değinecek olursak; Sultan Muizzeddin Behrâm Şâh'ın nâibi Melik İhtiyâreddin Aytegin'in hükümdar gibi davranarak kapısında nevbet çaldırması hoş karşılanmamış ve bir müddet sonra diğer gulâmlar tarafından ortadan kaldırılmıştır⁸⁴. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere; kendilerinden birinin tahta geçmesine meydan vermeyen Kırklar, esasen birbirlerine karşı da oldukça şüphe içindedirler. Çünkü içlerinden birinin sivrilmesine olanak tanımak istememektedirler. Hiç kimse bir diğerinden üstün veya aşağı olamazdı. İhtişam ve haysiyette birbirleriyle yarıştuklarını aktaran Ziyâeddin Berenî, memlûkler arasında “Sen nesin ki ben değilim ve sen ne olacaksın da ben olmayacağım” şeklinde söylemlerin geçtiğini dile getirir⁸⁵.

Leknevtî'den bir ordu ile Eved'e ilerleyen Melik Yüzbeg Tuğrul Hân burada adına hutbe okunması emrini verdikten sonra “Sultan Muğiseddin” adını alarak bağımsızlığını resmen ilan etmiş oluyordu. Melik Yüzbeg Tuğrul Hân'ın bu hareketi gerek Türkler ve gerek Hindûlar arasında efendilerine ihanet ettiği gerekçesiyle olumsuz karşılandı⁸⁶. Çünkü sıklıkla değindiğimiz üzere; Kırklar'dan birinin diğerlerine oranla daha fazla nüfuz elde etmesi kabul edilebilir bir durum değildi. Sultanlık kuvvetleri tarafından mağlup edilinceye kadar Eved'te hutbe iki hafta süresince Melik Yüzbeg Tuğrul Hân adına okundu (1256-1257)⁸⁷. Tabâkât-ı Nâsırî'de biyografisi verilen yirmi beş gulâmı incelediğimizde henüz melik iken “sultan” unvânını kullanan tek kişinin Melik İhtiyâreddin Yüzbeg Tuğrul Hân olduğunu görüyoruz. Melikler genel olarak hâkimiyet alâmetlerini kullanmış olsalar da sultan unvânını alan başka bir melik olduğu yönünde kayıt düşülmemiştir.

Bu hareketinden birkaç hafta sonra Eved iktâsı civarında bulunan Türk emirlerden biri, Delhi kuvvetlerinden bir birlik ile Melik Yüzbeg üzerine doğru ilerledi. Melik Yüzbeg burada bir mücadeleye girişmeden Leknevtî'ye geri döndü. Eved'ten Leknevtî'ye döndükten sonra Kâmrûp üzerine yürüme kararı verdi. Hazırladığı orduyu Beg-mati Nehri'nin karşısına geçirdi. Kâmrûp racasının Melik Yüzbeg'e karşı koyacak gücü olmadığından şehir ele geçirildi. Müellif Cûzcânî, burada elde ettiği ganimetler için miktarı ve ağırlığı

⁸⁴ Kortel, a.g.e., s.257.

⁸⁵ Ziyâeddin Berenî, a.g.e., s.99; Bayur, a.g.e., I, s.287.

⁸⁶ Cûzcânî, a.g.e., II, s.763-764.

⁸⁷ Bu tarihler Şemsîye Hânedânî'nin son sultanı olan Nâsireddin Mahmûd Şâh dönemine (1246-1266) denk gelmektedir. Bk. Kortel, a.g.e., s.43.

kayıt altına alınmayacak kadar servet ve hazineye sahip olduğunu belirtir. Ayrıca Melik İhtiyâreddin Yüzbeg Tuğrul Hân burada adına yeniden hutbe okuttu ve ardından Cuma namazı kıldı⁸⁸.

Kâmrûp'un ele geçirilmesinden sonra raca birkaç defa Melik Yüzbeg Tuğrul Hân'a elçi göndererek anlaşmaya varmayı teklif etti. Buna göre Raca: "Bu toprakları zapt ettin ve daha önce Müslüman kavimlerden hiçbir melik böyle bir başarıya ulaşmadı. Şimdi geri dön ve bana tahtını geri ver. Sana her yıl bir sürü altın ve fili haraç olarak ödeyeceğim. Ayrıca hutbeyi adına okutacak, Müslüman damgalı madeni para vurduracağım."⁸⁹ şeklinde beyanda bulundu. Bu durum bir kez daha Kırklar'ın ne denli nüfuz sahibi olduklarını kanıtlar niteliktedir. Ayrıca burada değinilmesi gereken asıl mesele; bu emir ve meliklerin güçlü bir orduya sahip oldukları gerçeğidir. Aksi takdirde bu başarıları imza atmanın pek mümkün olamayacağı da açıktır.

Melik İhtiyâreddin Yüzbeg Tuğrul Hân bu teklifi hiçbir şekilde kabul etmeye istekli değildi. Bu durum üzerine raca güvenliklerini sağlamak maksadıyla derhal buyruk verdi. Buna göre; köylünün Melik Yüzbeg'e gitmesini ve Müslümanların hiçbir tereddütte kalmadan Kâmrûp'taki tahılları istedikleri fiyata satın alabileceklerini bildirmelerini istedi. Melik Yüzbeg şehirdeki bütün ekili alanlara ve tahıl ambarlarına el koydu. Duruma müdahale etmesi gerektiğine karar veren raca, hasat zamanı gelince bütün tebaası ile ayaklandı ve etrafa su bentleri açmaya başladılar. Böylelikle Melik Yüzbeg Tuğrul Hân ve İslâm ordularını çaresiz bir durumda bırakmayı hedefliyordu. Racanın aldığı önlemler karşısında sefaletten yok olacaklarını anlayan Melik Yüzbeg Tuğrul Hân yanındakilerle yaptığı istişare neticesinde geri çekilmenin doğru olacağı yönünde karara varıldı. Aksi takdirde Melik Yüzbeg ve emrindekilerin açlıktan ölmesi söz konusuydu⁹⁰.

Hindûlar uyguladıkları taktikler ile Müslümanların geçeceği yolları su ile doldurdular ve onları dağ eteklerine çekmeye çalıştılar. Geçitler ve dar yollar arasında dolanan Müslüman kuvvetlerinin hem önleri hem de arkaları Hindûlar tarafından kuşatıldı. Ordular dar bir geçitte karşı karşıya geldiler ve Hindûlar her taraftan Müslüman kuvvetlerinin üzerine saldırdılar. Bu esnada

⁸⁸ Cüzcânî, a.g.e., II, s.764-765.

⁸⁹ Cüzcânî, a.g.e., II, s.765.

⁹⁰ Cüzcânî, a.g.e., II, s.765.

bir filin üzerinde bulunan Melik İhtiyâreddin Yüzbeg Tuğrul Hân'ın göğsüne ansızın bir ok isabet etti ve yere düştü. Kendisiyle birlikte bütün ailesi, bakmakla yükümlü olduğu kişiler ve beraberindeki kuvvetlerden sağ kalanların tümü esir alındı. Racanın huzuruna getirilen Melik Yüzbeg, oğlunu görmeyi rica etti. Oğlu yanına getirilen Yüzbeg Tuğrul Hân yüzünü oğlunun yüzüne koydu ve o anda ruhunu teslim etti⁹¹.

Sonuç

Üstün yönetme kabiliyetleri neticesinde tarih boyunca varlıklarını kanıtlayan Türklerin en önemli yayılma bölgelerinden biri de Hint coğrafyası olmuştur. Dünyanın kadim kültür ve medeniyetlerine ev sahipliği yapan Hindistan stratejik ve kültürel konumu bakımından Türklerin dikkatini çekmiştir. Güçlü ve köklü bir Budist geleneğe sahip olan Hint yönetimi Türklerin azim, kararlılık, yetenek ve zekâları doğrultusunda sayısız fetih hareketleri ile karşı karşıya kalmışlardır. Çalışmamızda özellikle belirttiğimiz köle ve gulâm/memlûk terimlerinin benzer görülmesine rağmen aslında farklı iki unsur olduğu hususuna dikkat çekmekteyiz. Gulâmların kölelerden farklı olarak sosyal ve hukuki statüleri vardır.

Delhi Türk Sultanlığı'nda gulâm, memlûk yahut Kırklar denilince akla ilk olarak Sultan Şemseddin İltutmuş dönemi gelmektedir. Çünkü memlûklerin teşkilatlanması ve tamamen farklı bir grup olarak adlarını duyurmaları bu döneme tekabül etmektedir. Sultan Şemseddin Kırklar'ı soylu kesim olarak addetmiştir. Kırklar sınıfının bu dönemde oluşmasını şu şekilde değerlendirebiliriz; Kutbeddin Aybeg'in tesis ettiği sultanlığın henüz çok yeni olması bakımından sınırları genişletmekten ziyade, gözdağı vermek ve sükûneti sağlamak amacıyla fetihlere ağırlık vermediği açıktır. Sultan İltutmuş ise başa geçtiğinde bu durumun farkında olarak kendisine sadık kalabilecek Kırklar'ı meydana getirmiş ve bu sayede fetihlere ağırlık vermiştir. Bu bakımdan sultanın kararının isabetli olduğunu belirtmemiz gerekir.

Sultan Şemseddin'in vefat etmesinin ardından haleflerinin başarısız yönetimi ve idari yetersizliklerinden dolayı yetiştirilen gulâmların sultanlıktan bağımsız, tamamen farklı bir sınıf oluşturmaları ve hükümdarları tahttan indirme cüretinde bulunmaları da oldukça çarpıcıdır. Fakat gulâm olarak satın

⁹¹ Cûzcanî, a.g.e., II, s.766; Ziyâeddin Berenî, a.g.e., s.113.

alınp yetiştirilen bu kişiler yeri geldiğinde sultanlar için bir öz evlattan daha değerli olmuştur. Zira yeri geldiğinde bir gulâm efendisine öz evlattan daha sadıktır.

Emevîler, Abbâsîler, Gazneliler, Selçuklular, Memlûkler ve Eyyûbîler gibi daha pek çok devlette gulâm sistemine rastlamaktayız. Fakat Hindistan'daki sistem diğer devletlere nazaran daha farklı bir boyut kazanmıştır. Türk gulâmlar zaman içerisinde üst bir kimlik kazanmış ve ayrı bir sınıf oluşturarak diğer gulâmlardan ayrılmışlardır. Bu sistemde hiçbir gulâm bir diğerine üstün gelmeyecek, aşağı kalmayacaktır. Fakat aynı zamanda ortak hareket ederek yönetimde etkili olacaklardır. Görüldüğü üzere bu işleyiş bakımından Hindistan'daki Türk gulâmlardan oluşan Kırklar sınıfı, zikrettiğimiz devletlerdeki sistemlerden bir noktada ayrılmaktadır.

Melik İhtiyâreddîn Yüzbeg Tuğrul Hân, Hindûlarla başarılı mücadeleler yapmış ve hayatı boyunca Türklüğü ayakta tutma gayesi içerisinde bulunmuştur. “Sultan” unvânını kullanması eleştirilere sebep olmuştur. Fakat dikkat edilmelidir ki devletin başında sadece ismen bir sultanın bulunması Hindistan'daki Türk varlığını tehlike altında bırakmaktaydı. Çünkü haleflerin zayıflığının farkına varan Hindûlar her türlü fırsatı kolluyorlardı. Türklerin Hindistan'daki gulâmlık sistemi sayesinde köklü Hindû kültürü arasından sivirmelerini sağladıklarını söyleyebiliriz. Hindistan'a katkıları sayesinde Türk kültürünü yüzyıllarca ayakta tutmuşlardır. Kırklar'ın yönetimi ele almaları ve başına buyruk hareketleri bazı kesimler tarafından her ne kadar eleştirilse de esasen Türklerin Hindistan'daki varlıklarını devam ettirdikleri sonucuna ulaşmaktayız.

KAYNAKÇA

AHMED, Aziz, *Hindistan'da İslâm Kültürü Çalışmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul 1995.

AHMED, Fouzia Farooq, “The Delhi Sultanate: A Slave Society or A Society with Slaves?”, *Pakistan Journal of History and Culture*, vol.XXX, No.1, 2009, s.1-24.

AHMED, Fouzia Farooq, *Muslim Rule in Medieval India, Power and Religion in The Delhi Sultanate*, I. B. Tauris, New York, 2016.

- AHMET, M. Aziz, *Siyasi Tarihi ve Müesseseleriyle Delhi Türk İmparatorluğu*, Tercüman 1001 Temel Eser, tarihsiz.
- ANJUM, Tanvir, "Nature and Dynamics of Political Authority in the Sultanate of Delhi", *Quarterly Journal of the Pakistan Historical Society*, vol. LIV, No.3, 2006, s.29-59.
- ANSARI, A. S. Bazmeci, "İltutmuş", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.22, İstanbul, 2000, s.158-159.
- BAYUR, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, TTK Yayınları, c.I, Ankara, 1987.
- BERENÎ, Ziyâeddîn, *Târih-i Firuzâhî*, (İng. Trc., H. M. Elliot, J. Dowson), *History of India As Told By Its Own Historians*, London, vol. III, 1871.
- CÖHCE, Salim, "Delhi Türk Sultanlığı'nda Memlûk Sistemi", <https://www.ttk.gov.tr>, erişim tarihi: 12.09.2022, s.11-32.
- CÜZCÂNÎ, Ebû Ömer Minhâceddîn Osman b. Sirâceddîn, *Tabakat-ı Nasrî*, (İng. Trc. H. G. Raverty), New Delhi, vol. I-II., 1970.
- es-Seyyid Abdulaziz Sâlim, "Hindistan'daki Memlûkler Sultanlığı Devleti ve Mısır'daki Memlûkler Sultanlığı Devleti Arasında Karşılaştırmalı Bir İnceleme". (Çev. A. Çetin), *Tarih Dergisi*, c.0, S.44, 2006, s.199-213.
- FAROOQI, N. Rahman, "Delhi Sultanlığı", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.9, İstanbul, 1994, s.130-132.
- FİRİŞTE, Muhammed Kâsım Hindûşâh b. Gulâm Alî el-Esterâbâdî, *Tarih-i Firîşte*, (Translator J. Briggs), *History of The Rise of The Mahomedan Power in India, Till The Year A. D. 612*, Oriental Book-Sellers and Publishers, Calcutta, 1908.
- GALİP, Mübarek, *Hindistan'da Türk Hükümdarları*, Hazırlayan S. Y. Gömeç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- GÖKSU, Erkan, *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ*, Kronik, İstanbul, 2017.
- GÖMEÇ, S. Yağmur-ÇELİKTAŞ, M. Melis, *Hindistan'da Türkler*, Ankara, Berikan Yayınevi, 2019.
- GÜNAY, U. T., *Türklerin Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2012.
- HAİG, Wolseley, *The Cambridge History of India, Turks and Afghans*, Cambridge at the University Press, vol. III, 1928.

- HAMBLY, Gavin, “Delhi Sultanı Şemseddin İltutmuş’un Kırk Memlûku Cihilgani Kimdi?”, Çev. G. Yavuzcan, *Tarih Okulu*, S. IV, 2009, s.127-136.
- IBN HASAN, *The Central Structure of The Mughal Empire*, (translation E. D. Ross), Munshiram Manoharlal, New Delhi, 1936.
- JACKSON, Peter, “The “Mamluk” Institution in Early Muslim India”, *Journal of The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No.2, 1990, s.340-358.
- JACKSON, Peter, *The Delhi Sultanate, A Political and Military History*, Cambridge University Press, 1999.
- KANSOY, Umut, Delhi Türk Sultanlığı’nda Ordu (1206-1414), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2018.
- KIZILTOPRAK, Süleyman, “Memlük”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.29, Ankara, 2004, s.87-90.
- KOÇ, Bilal, “Devletin Nesebten Sebebe Geçişine Direnen Bir Unsur Olarak Cihilgan/Kırklar Meclisi”, *Çukurova Üniversitesi Türkoğlu Araştırmaları Dergisi*, c. 2, S. 2, Aralık, 2017, s.91-121.
- KONUĞÇU, Enver, “Kutbüddin Aybeg”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.4, İstanbul, 1991, s.231-232.
- KORTEL, S. Haluk, *Delhi Türk Sultanlığı’nda Teşkilat (1206-1414)*, Ankara, TTK Yayınları, 2006.
- KUMAR, Sunil, “Service, Status, and Military Slavery in Delhi Sultanate: Thirteenth and Fourteenth Centuries”, *Slavery and South Asian History*. (Ed. I. Chatterjee and R. M. Eaton), Indiana University Press, 2006, s.83-114.
- KUMAR, Sunil, “When Slaves were Nobles: The Shamsî Bandagân in the Early Delhi Sultanate”, *Studies in History*, 10, 1994.
- LAL, K. Saran, *Muslim Slave System in Medieval India*, <https://www.z-lib.org.tr>, erişim tarihi: 24.08.2022, Delhi, 1994.
- MERÇİL, Erdoğan, *Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler-Makaleler*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.
- ÖNTÜRK, Vural, *Gurlular (1157-1216)*, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020.

- ÖZCAN, Abdülkadir, “Kul”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.26, Ankara 2002, s.348-350.
- QURESHI, I. Husain, *The Administration of The Sultanate of Delhi*, Lahore 1942.
- TANERİ, Aydın, “Çaşnigîr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.8, İstanbul, 1993, s.232.
- TANERİ, Aydın, “Çetr”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.8, İstanbul, 1993, s.293-294.
- TERZİ, M. Zeki, “Gulâm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, c.14, İstanbul, 1996, s.178-180.
- UYAR, Mustafa, *Tabakât-ı Nâsirî, Moğol İstilasına Dair Kayıtlar*, Ötüken, İstanbul 2016.
- ÜÇÖK, Bahriye, *İslâm Devletlerinde Kadın Hükümdarlar*, TTK Basımevi, Ankara 1965.
- WINK, Andre, *Al-Hind The Making of The Indo-Islamic World, The Slave Kings and The Islamic Conquest 11th-13th Centuries*, Printed in The Netherlands,